

El món de la vinya a les traduccions catalanes de les *Geòrgiques*

Xavier Espluga
Universitat de Barcelona^{1*}

*En memòria de Francesc Valls (1966-2017),
insigne historiador del paper de la vinya i el vi
en el desvetllament de la Catalunya moderna*

ABSTRACT

The paper contains a study on the Catalan translations of Virgil's Georgics by Llorenç Riber (1918) and Miquel Dolç (1963), particularly on the sections of book II related to the vine and the vineyard.

KEYWORDS: Virgil; Georgics; Catalan translation; Llorenç Riber; Miquel Dolç; vine; vineyard.

A diferència de les altres dues obres majors de Virgili, les *Geòrgiques* del poeta de Màntua no han tingut massa fortuna en el seu anostrament al català². Mentre que hom disposa de ben set traduccions senceres de les *Bucòli-*

1. Grup LUDUS (Universitat de Barcelona) *La literatura epigràfica anticuarria europea en la primera mitat del segle XVI. Impresos y manuscritos* (PID2019-105828GB-I0). Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades. Agencia Estatal de Investigación – Red de Dinamización “Cultura escrita medieval hispánica: del manuscrito al soporte digital (CEMH)” (RED2018-102330-T). Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades. Agencia Estatal de Investigación. Per al text llatí de les *Geòrgiques* s'emprarà l'edició revisada de R.A.B. Mynors d'*Oxford Classical Texts* (MYNORS 1972). Faig constar el meu agraïment, per motius diversos, a Maria del Carme Bosch, Jaume Claret, Miquel Marin Gelabert i Pepa Pena.
2. Així ho reconeixia ja Miquel Dolç l'any 1963 (Dolç 1963: 43): “El poema no ha estat massa afortunat a Catalunya”.

ques³ i de cinc versions de l'Eneida⁴, el magne poema didàctic de Virgili ha estat traslladat en català, íntegrament, només en dues ocasions. La primera fou ara fa més d'un segle, l'any 1918, quan Llorenç Riber (1881-1958) donà a la llum les seves *Geòrgiques*, publicades per l'Institut de la Llengua Catalana (nom primer de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans) dins la *Collecció de literatures antigues* que patrocinava el *Consell de Pedagogia* de la Mancomunitat⁵; per ser poc conegut, recordo que aquesta versió havia de formar part d'una traducció al català de tota l'obra de Virgili, promoguda pel dit Institut⁶. La segona de les versions, deguda a Miquel Dolç (1912-1994), aparegué l'any 1963 a la col·lecció d'*Escriptors grecs i llatins* de la Fundació Bernat Metge⁷. Han estat, doncs, dos escriptors mallorquins —per a més precisió, campaneter l'un, santamarier l'altre—, d'intensa sensibilitat poètica, extraordinari domini de la llengua i “pagesos tots dos”⁸, els responsables d'aquests dos únics anostraments patris⁹.

Com és sabut, els quatre llibres de les *Geòrgiques* combinen l'exposició tècnica, centrada en la descripció de diverses activitats agropecuàries, amb digressions d'índole variada (geogràfica, etnogràfica, mitològica, històrica, reli-

3. Per ordre cronològic: FEBRER I CARDONA 1991 (del 1804); RIBA 1911; RIBER 1918; BALCELLS 2009 (anterior al 1936); DOLÇ 1956; MEDINA 2013; COBOS 2014. Deixo de banda les traduccions parcials.
4. Per ordre cronològic: GARCIA I SILVESTRE 1916; RIBER 1917-1918; DOLÇ 1958b; DOLÇ 1972-1975; BELLÈS 1999. També deixo de banda les versions parcials.
5. RIBER 1918. Una de les poques notícies sobre l'aparició de l'obra, a càrrec del prevere manlleuenc Joan Puntí Collell, amb el títol de “Impressió d'una lectura”, aparegué a la *Gazeta de Vich* del 9 de juny de 1918. Vegeu PUNTÍ 1918. La traducció de les *Geòrgiques* fou inclosa successivament al primer volum de l'obra completa de Riber, publicada per l'Editorial Selecta l'any 1946 (RIBER 1946: 308-416). El poeta de Campanet també té una traducció al castellà (RIBER 1934).
6. A la biblioteca Lluís Alemany de Palma, amb la signatura ZG4-4c/14, es conserva la carta de Lluís Segalà, de 5 de novembre de 1915, per la qual, l'hellenista, que actuava com a president accidental de l'IEC, encarregava a Riber la traducció al català de tota l'obra de Virgili. El 2 de juny de 1916, Riber llegí a l'Ateneu Barcelonès, en sessió pública, una selecció de passatges de les tres obres de Virgili. En concret, de les *Geòrgiques*, Riber trià els “prodigis en la mort de Cèsar” (del llibre I), “la pesta dels animals dels Alps” (llibre III), “l'amor omnipotent” (llibre III) i “l'hort del vell Coryci” (llibre IV). Vegeu GIRONA Y LLAGOSTERA 1916, 317. El resultat final de l'encàrrec fou la publicació, en seus diverses, de l'*Eneida* (1917-1918), les *Bucòliques* (1918) i les *Geòrgiques* (1918). Per a les traduccions de Riber, vegeu DOLÇ 1958a, 20-22; DOLÇ 1958b, 12; LLOMPART 1964; BALASCH 1979; MEDINA 1980; SEVA 1980; DOLÇ 1981a; DOLÇ 1981b; VIDAL ALCOVER 1991; PAREDES 1996; CALERO 1998, i també les diverses contribucions de Maria del Carme Bosch: BOSCH 1981; BOSCH 1986; BOSCH 2009; BOSCH 2011. Per a la biografia del campaneter, vegeu COLOM 1928; MASSOT I MUNTANER 1996; *Actes Riber* 2011; LLABRÉS 2011. Per a un testimoni contemporani de l'activitat de Riber com a traductor, vegeu D'ORS 2005, 557-560.
7. DOLÇ 1963. Per a una primera aproximació a l'activitat de Dolç com a traductor, vegeu MEDINA 1980; MEDINA 1982; BOSCH 1984, part. 313-314; MAYER 1986; SEVA 1995; BOSCH 1997. Per als principis traductològics de Dolç, vegeu especialment SEVA 1997. Per a la seva biografia, remeto a SEVA 2011.
8. VIDAL ALCOVER 1991, 211.
9. Com que no és excessivament coneguda, voldria recordar també la versió castellana que el reusenc Ramon de Siscar i de Montoliu va fer l'any 1881 (DE SISCAR 1881).

giosa), enmig de passatges d'elevada inspiració poètica. Són un text difícil de traduir, com ja recordava el mateix Dolç¹⁰, per diversos motius. En el cas específic de les seccions tècniques, no sempre s'acaba de tenir clar quina realitat agropecuària descriu el poeta de Màntua, perquè, naturalment, un poema didàctic no recull la sistematicitat i seqüencialitat d'un tractat i, tot sovint, hi ha confusions derivades de la font emprada o de la voluntat impressionística de l'ensenyament virgilià. Algunes de les nostres dificultats actuals ja eren compartides pels comentaristes de l'antiguitat, com ara Servi, les observacions del qual no sempre faciliten la correcta comprensió del text¹¹.

En aquestes seccions 'didàctiques', Virgili hi fa servir tant tecnicismes com mots de caràcter general que s'adapten al context agropecuari descrit¹². A l'hora de traduir, es poden preservar els usos virgilians, mantenint la generalitat lèxica o bé l'especificitat dels tecnicismes llatins que convindria traslladar, quan sigui possible, sempre de la mateixa manera i amb el corresponent terme vulgar. Ara bé, els traductors —de la llengua que sigui— no sempre mantenen prou coherència en el trasllat de tots aquests mots i girs propis del lèxic agropecuari llatí. Una dificultat afegida que afronta el traductor català prové de la problemàtica d'haver de triar, per a aquest particular tipus d'expressions, entre cultismes de nova encunyació o bé paraules patrimonials, ja de per si prou diverses atesa la notable riquesa dialectal. També generen problemes al traductor modern els amplis usos figurats, metafòrics i metonímics, que Virgili fa servir per a referir-se a la realitat rural i a les diverses activitats que hi tenen lloc. Així, fruit d'una certa tendència a atribuir als elements naturals accions i característiques pròpies dels éssers animals i fins i tot de les persones —tret ja prou viu a la llengua estàndard, l'autor de les *Geòrgiques* utilitza moltes expressions llatines en sentit figurat, amb freqüent recurs a les prosopopeies¹³. No sempre és possible mantenir aquestes correspondències figurades i, sovint, en la traducció catalana els anostradors han desfet la relació, metafòrica o metonímica, per adaptar-se a la realitat concreta velada rere la figura retòrica corresponent.

Precisament, les pàgines successives volen il·lustrar algunes d'aquestes dificultats traductològiques a partir d'exemples extrets de les versions catalanes del llibre II de les *Geòrgiques*, dedicat a l'arboricultura, en general, i al conreu de la vinya, en particular¹⁴.

10. DOLÇ 1963, 53: "... és fàcil de comprendre quantes dificultats van incloses en una edició i una traducció de les *Geòrgiques*. El mateix text costa sovint d'entendre i de traduir ... Per a reeixir a comprendre i a traslladar aïrosament el poema virgilià, cal ésser d'un plegat, al nostre entendre, llatínia, lingüista, poeta, pagès i tècnic. Qui pot reunir, seriosament, aquestes cinc qualitats?"

11. Per al comentari de Servi, vegeu les observacions de BRUGNOLI 1988.

12. Tot amb tot, és veritat que també Virgili evita determinats tecnicismes agraris (*occatio*, *pastinatio*, ...), tal com ja adverteix MYNORS 1990, 20.

13. Per a aquesta tendència, vegeu CARILLI 1993; CARILLI 2005; CARILLI 2006.

14. Per als mètodes de conreu i als treballs de la vinya en el món romà, vegeu la síntesi de WHITE 1970, 229-241 i el vell volum de BILLIARD 1928 (que complementa BILLIARD 1913). Per al llibre II, en particular, vegeu el magne comentari d'ERREN 1985-2003.

1. Les denominacions de la planta

El nom català de la *uitis uinifera* depèn de la zona¹⁵, de l'edat de l'exemplar¹⁶ i també de la seva forma de creixement o de conreu¹⁷. Avui dia, la planta rep el nom de *cep* a gairebé tot el domini lingüístic, especialment si és conreada en vas¹⁸. Tanmateix, amb aquesta mateixa accepció, s'empra el terme *vinya* el qual, d'aquesta manera, passaria a tenir dos significats, tot indicant tant el terreny plantat de ceps (en llatí, *uinea* o *uinetum*), que és el significat originari i general¹⁹, com la planta mateixa.

Diversos autors s'havien pronunciat puntualment en contra d'aquest darrer ús —pel qual *vinya* indica la planta— per no considerar-lo genuí. Ara bé, tot i les eventuais reticències, l'ús de *vinya* per designar la planta és antic i prou estès. La genuïnitat d'aquest ús és corroborada per les traduccions catalanes que del terme llatí *uitis* van adoptar els anostradors mallorquins en la seva respectiva versió de les *Geòrgiques* (Taula 1). Així, *uitis*, que apareix onze cops al llibre segon de les *Geòrgiques*, ha estat traduït per “vinya” en tres (Riber) i en cinc (Dolç) ocasions. En les altres, *uitis* ha estat traslladat amb denominacions que fan referència a la planta en el seu conjunt (com ara “cep” o “parra”) o a alguna de les seves parts (“sarment”) en un ús metonímic de *pars pro toto*. Ocasionalment, a 2.407, Dolç ha traduït per “vinyet”, quan el text llatí es refereix específicament a la planta, no pas al terreny plantat.

15. Per simplificar, quan em refereixi a la *uitis uinifera*, faré servir el terme *planta*, encara que l'espècie aparegui definida com un *arbus* (DFA, DCVB) o com una *liana* (DIEC^{v2}). En llatí, també hi devia haver problemes sobre la seva definició, com expressa l'anònim autor del *De arboribus*, atribuït a Columel·la (COL. *arb.* 1.2: “*neque arborem neque fruticem proprie dixerimus*”). Des del punt de vista legal, però, la *uitis* era considerada tècnicament una *arbos* (PLIN. *nat.* 14.9: *uites iure apud priscos ... inter arbores numerabantur*; ULP. *Dig.* 47.7.3: *uitem arboris appellatione contineri plerique ueterum existimauerunt*).
16. Per exemple, ROMANÍ 1998, 253, cita les denominacions següents segons l'edat: *mallol* (cep d'un any); *estufera* (cep de 2 o 3 anys; per al DCVB, s.v. “estufera”, en canvi, seria la “vinya jove d'un a dos anys, sense empeltar ni podar, que treu molt de pàmpol”); *planta* (cep de 4 anys); *forqueta* (cep de cinc o més anys). Tanmateix, aquestes denominacions no són pas generals. Per als diversos usos del terme *mallol*, vegeu més avall.
17. Els dos principals mètodes de conreu són l'anomenat *en vas* (o *vinya baixa*) i l'emparrat (o *vinya alta*). Per a aquesta darrera forma, vegeu més avall.
18. FAVÀ 2001, 388. Vegeu ALDC, mapa núm. 940 (“cep”). En el català de Mallorca i de Menorca, *cep* designa no solament al “cep emparrat”, sinó també el “cep jove” i “la soca de la vinya” (CALAFAT 2017: 46). En altres indrets, *cep* conviu amb altres denominacions, com ara *rabassa*, mot viu a la Catalunya del Nord; a Eivissa es fa servir *parra de vinya* per indicar la planta.
19. ALDC, mapa núm. 941 mostra l'ús general del terme *vinya* en el sentit de terreny plantat de ceps a tot el domini lingüístic. Hi ha moltes altres denominacions per referir-se a aquest mateix concepte. Vegeu més avall.

Taula 1:
Traduccions catalanes de *uitis* a les *Geòrgiques* de Virgili

<i>georg.</i>	Text llatí	Riber (1918)	Dolç (1963)
2.63	<i>uites</i>	“les parres”	“els ceps”
2.91	<i>uites</i>	“ceps” (“ceps”)	“vinyes” (“ràims”)
2.97	<i>uites</i>	“ceps”	“els ceps”
2.191	<i>uitis</i>	“sarments”	“vinyes”
2.221	<i>uitibus</i>	“amb la vinya”	“amb les vinyes”
2.233	<i>uitibus</i>	“per a ceps”	“per a les vinyes”
2.262	<i>uitis genus</i>	“vinya”	“l’espècie ... de la vinya”
2.273	(<i>ponere</i>) <i>uitem</i>	“(plantar) vinya”	“(plantar) la vinya”
2.289	<i>uitem</i>	“la sarment”	“el cep”
2.407	<i>uitem</i>	“parra”	“vinyet”
2.416	(<i>uinctae</i>) <i>uites</i>	“(lligades) les sarments”	“(lligades) les sarments”

Com es dedueix de la Taula 1, per traduir *uitis*, en dues ocasions (2.63 i 2.407) Riber fa servir *parra*. Aquest mot, que Dolç evita en tot moment, designa el cep que creix de forma enfiladissa²⁰, sostingut per suports naturals o artificials, dits genèricament *aspres*, o per arbres, a les branques dels quals es lligaven els sarments i els circells (dits també *banyes* o *fills*)²¹. L’emparrat és, sens dubte, el tipus de conreu que Virgili té al cap ja que en diversos versos menciona tant els *aspres* com els arbres de suport²².

A banda de *cep*, Riber i Dolç fan servir el terme *mallol*, terme propi d’un cep jove²³: dues vegades l’usen per recuperar el referent real omès en el text llatí (a 2.351 i 2.361); un tercer cop, per traduir *uirgulta* (2.346) en un ús meto-

20. *Parra* és un terme comú a tot el domini lingüístic. Vegeu *ALDC*, mapa núm. 945. Un terme sinònim de *parra*, segons el *Dfa*, el *DCVB* i el *DNV*, és *raïmera*, però, per al *DIEC*², aquest terme és un mer sinònim de la planta. Les variants *parral* i *emparrat* semblen designar el conjunt format pel cep enfiladís i els suports (CALAFAT 2017: 120, *s.v.* “parral”). A Eivissa, l’ús de *parra de vinya* per indicar el *cep* ha fet necessària l’expressió *parra de parral* per indicar el que a tota la resta del domini lingüístic és la simple *parra*. Vegeu les observacions de FAVÀ 2001, 388-389.

21. Els mots *circell* i *fil* s’apliquen als brots primis, llisos i esfilagarsats del cep. Al *ALDC*, mapa núm. 949 estan documentats un gran nombre de geosinònims, alguns d’àmbit territorial molt circumscrit. Per a *banya*, vegeu SADURNÍ 1996, 178, *s.v.* “banya”.

22. Per a l’emparrat, vegeu més avall.

23. Per a l’ús de *mallol*, com a sinònim de cep jove (normalment en el seu primer any de vida), vegeu *ALDC*, mapa núm. 942. En el diccionari de Pere Sadurní (SADURNÍ 1996: 21) s’estableix una diferència entre *mallol* (cep amb un any de vida) i *mallola* (cep al segon any de plantat). A Mallorca, *maiol* indica el “cep d’un any que ja s’ha empeltat” (CALAFAT 2017: 78). Tanmateix, el terme també es pot referir al cep ja crescut especialment si ha estat empeltat (FAVÀ 2001: 388).

nímic del *totum pro parte*. Dolç també fa servir aquest mateix mot (*mallol*) en dos passatges (a 2.355 i a 2.378): a 2.355, en el context de la plantada dels *uirgulta* perquè trasllada *ad capita* amb la fórmula “entorn dels mallols” (Dolç); de nou, *mallol* és emprat per Dolç a 2.378 per recuperar el referent del pronom demostratiu llatí en datiu (*illi, sc. el cep*).

Un dels problemes d'interpretació —i, en conseqüència, de traducció— de les *Geòrgiques* és determinar la identitat de determinades *arbores* citades pel poeta i, específicament, decidir si Virgili fa servir aquesta paraula (*arbos*) per referir-se al cep²⁴. De fet, al llibre II de les *Geòrgiques*, hi ha 9 recurrències d'aquest mot llatí. La primera (a 2.9) al·ludeix al contingut general de tot el llibre II i, en conseqüència, inclou també el cep; en quatre dels altres casos (2.76; 2.116; 2.124; 2.471), *arbos* fa referència a espècies arbòries diverses de la vinya. Les quatre referències restants (2.89; 2.266-267; 2.278-279; 2.300), analitzades tot seguit, són ambigües i podrien referir-se al cep o bé als arbres de suport en funció de la interpretació que se'n faci.

i) A 2.89 (*non eadem arboribus pendet uindemia nostris*) les *arbores* semblen referir-se als arbres de suport²⁵. Diversos autors, però, creuen que *arboribus* indica els ceps²⁶ (o, si més no, el conjunt de ceps i arbres de suport)²⁷. És aquesta la interpretació de Riber que tradueix *arboribus* precisament amb aquest mot (“dels nostres ceps no penja la verema”). Dolç, en canvi, ho trasllada com a “arbres”, aclarint a la nota corresponent que es refereix als arbres de suport²⁸, perquè ha acceptat les observacions de la traducció francesa d'Eugène de Saint-Denis (1957) seguida sempre molt de prop pel poeta de Santa Maria del Camí²⁹.

ii) A 2.266-267, el datiu *arboribus* de l'expressió (*locum simile exquirunt*) *ubi prima paretur / arboribus seges*, on Virgili descriu un planter, tant podria fer referència al cep —interpretació freqüent³⁰— com als arbres que els servei-

24. Sobre aquest aspecte, CONINGTON 1858, 203 considerava que els *arbores* de 2.89, 2.267, 278 i 2.300 podien indicar tant el cep com els arbres de suport, però conclouia afirmant el següent: “Altogether there seems to be no passage in Vergil where ‘arbos’ is clearly used for the vine, and therefore it is not easy to resist the argument in favour of the technical sense in a technical treatise”; MYNORS 1990, 113: “As Con. (sc. Conington) points out, nowhere in *G.* (sc. les *Geòrgiques*) does *arbor* mean vine without question, and if that were intended, it is not clear how a reader is expected to know”. ERREN 2003, 429 i nota 23, adopta la posició contrària: “Das Wort *arbos* meint in den Georgica nirgendwo die Stütze im Gegensatz sur Rebe”. Segons l'autor alemany, a les *Geòrgiques* el terme *arbos* pot designar tres coses: (1) plantes amb tronc lignificat; (2) plantes conreades, especialment fruiters i ceps; (3) la totalitat del cep, incloent els aspres o els arbres de suport, en contraposició a la simple estaca o a l'empelt.

25. A banda de CONINGTON 1858, 203, seguien aquesta opinió SIGDWICK 1889, 91 (“the propping trees”); MYNORS 1990, 113 (“*arboribus*: almost certainly the supporting trees”).

26. Encara que no ho expliciti, aquesta sembla també la posició de THOMAS 1988, 172.

27. Aquesta és la posició, certament sofisticada, d'ERREN 2003, 333.

28. DOLÇ 1963, 102: “Els «arbres» són els arbres de suport”.

29. DE SAINT-DENIS 1957, 93: “*Arboribus* désigne les arbres-tuteurs (ormeaux, etc.) dans lesquels on faisait monter les vignes”.

30. Per exemple, HEYNE 1789, 192. Inicialment, en el seu comentari, ERREN 2003, 428, no pren partit i deixa l'elecció al lector: “Beide Versionen ... können als korrekte Erklärung des

xen de suport³¹. En aquest context, Riber, més conservador, gira *arboribus* per “arbres”, i, poc després (a 2.268), es pren una llicència poètica en recuperar aquesta paraula amb la *variatio* “arbrissons” (que trasllada els *semina* del text llatí)³². Per la seva banda, Dolç desvirtua tota l'estructura del text llatí i la simplifica traduint “(cerquen) a fi de preparar-hi un planter (un indret)”, fent seva la solució proposada per la versió *Budé*: “(commencent par rechercher), pour y préparer d'abord une pépinière”³³.

iii) El problema més greu per a resoldre aquest problema (si *arbos* pot designar específicament el cep) apareix a 2.278-279 (*nec setius omnis in unguem / arboribus positis secto uia limite quadret*) on es descriu una particular disposició regular de les fileres de ceps, que s'ha de dur a terme *arboribus positis*³⁴. Aquest darrer sintagma presenta dues dificultats interrelacionades: en primer lloc, cal determinar si és una estructura d'ablatiu absolut o d'alguna altra modalitat funcional d'aquest cas; en segon lloc, cal fixar la identitat d'aquests *arboribus*. En el seu comentari, Servi aïlla *arboribus positis* i el fa equivalent de *uitibus ordinatis*, la qual cosa semblaria indicar que el mot *arbos* seria aquí equivalent de *uitis*³⁵. Adoptant aquesta opció, resulta difícil mantenir la posterioritat de l'oració principal que marcaria el temps relatiu de l'ablatiu absolut³⁶; per això, qui segueix Servi rebutja que *arboribus positis* sigui un ablatiu absolut. En canvi, altres autors consideren que *arboribus* fa referència als arbres de suport, els quals, naturalment, s'han de plantar *abans* que els ceps i llavors sí que queda justificada la posterioritat temporal respecte de l'ablatiu absolut. No és estrany, doncs, que les traduccions variïn en funció de l'adopció d'una o altra interpretació³⁷. Una prova addicional de les

Worlauts gelten”, però, poc després, a pàgina 431, assenyala que *arboribus* serien els “Weinstöcke”.

31. Aquesta seria la preferència de CONINGTON 1858, 221-222. De la mateixa opinió són, per exemple, LEJAY 1915, 147 (“*Arboribus*, pour les arbres auxquels la vigne sera suspendue”), THOMAS 1988, 204 i MYNORS 1990, 134, tot i que aquest darrer autor, en un altre lloc (MYNORS 1990, 100), també expressa el dubte (“267 if *arboribus* there means trees and not vines”).
32. RIBER 1918, 46: “el lloc on fan el bell planter dels arbres / sia semblant al lloc on cal que els mudin: / no sia ço que els arbrissons pateixin”. Sobre la problemàtica de traduir *semen* en relació a la vinya, vegeu més avall.
33. DE SAINT-DENIS 1957, 29.
34. Per a les dificultats d'aquest passatge, vegeu més avall, i les traduccions recollides a l'Apèndix I.
35. Així, per exemple, GOELZER 1895 (cito per la desena edició de 1916: 120): “*Arboribus positis*, «une fois les vignes plantées». ERREN 2003, 431-432, continua defensant que es tracta dels ceps i tradueix “Wenn die Weinstöcke haargenau gepflanzt sind”, rebutjant que es pugui tractar d'una referència a altres *arbusta*.
36. Per exemple, BENOIST el va considerar primer un “ablatif d'instrument” (BENOIST 1867: 175) i, successivament, un “ablatif de manière” (BENOIST 1889: 104), tot traduint, en el primer cas, “grâce à la disposition des vignes”. Per la seva banda, Goelzer parlava d'un “ablatif de manière déterminant de quelle façon est vraie l'affirmation contenue dans *quadret*” (GOELZER 1895: 120); DELLA CORTE 1986, 123, el defineix un ablatiu “di mezzo”.
37. En aquest darrer sentit ho interpreten, entre altres, DE SAINT DENIS 1956; THOMAS 1988, 206. Aquest darrer autor tradueix *arboribus* per “trees” i atorga a l'ablatiu absolut el seu valor lògic d'anterioritat: “when the trees have been planted”. MYNORS 1990, 135 no es pronuncia explícitament.

dificultats que provoca aquest passatge és que Riber, com altres autors francesos abans d'ell, ha omès la traducció d'*arboribus positis*³⁸; per la seva banda, Dolç, que segueix l'exemple francès de la *Budé* i considera que *arboribus* fa referència als ceps, transforma l'ablatiu en una oració independent coordinada amb la principal ("alineja els ceps", un calc de "aligne les plantes")³⁹, renunciant d'aquesta manera a marcar la relativitat temporal.

iv) Per últim, la referència de 2.300 (*summa defringe ex arbore plantas*) que indica el lloc d'on arrancar els plançons també és ambigua, ja que *ex arbore* tant pot indicar la part alta del cep com la capçada dels arbres de suport⁴⁰. Els dos anostradors eviten el problema: Riber ha omès la traducció de *ex arbore*, mentre que Dolç ha optat per "planta", per tal d'evitar una possible mala interpretació del sintagma. En aquest cas, Dolç s'ha separat puntualment de la traducció francesa (que segueix per a la resta del passatge).

En conclusió, sembla doncs, que Virgili evitaria referir-se directament a la *uitis* amb el qualificatiu d'*arbos*, tot i que, en passatges de caràcter general en què s'inclouen també altres espècies vegetals, acull el cep entre les *arbores*.

2. Les parts de la planta

En diversos llocs de les *Geòrgiques* s'al·ludeix, en sentit figurat o real, a les diverses parts del cep (arrel, soca, tronc, branques, fulles i fruits), fent servir tant mots generals com, ocasionalment, termes específics d'aquesta planta.

(i) L'arrel (*radix*)

En general, per a *radix*, els dos traductors han mantingut el respectiu genèric català, tant quan s'aplica al cep (2.283: *radicem*) com quan fa referència a altres espècies vegetals (2.17: *ab radice*; 2.28: *nil radice*; 2.292: *radice .. tendit*; 2.318: *concretam ... radicem adfigere*). En tots aquests casos, han optat per "rel" (la variant preferida per Riber) o "arrel" (la forma normativa recollida per Dolç) en una de les poques vegades en què tots dos han mantingut coherentment el mateix criteri.

38. A la traducció castellana Riber també hi ha mantingut l'omissió del sintagma (RIBER 1934: 122).

39. DE SAINT-DENIS 1957, 29.

40. CONINGTON 1858, 203, considerava ambigua aquesta referència; també ho resulta en la nota de THOMAS 1988, 211: "do not lop off the shoot at the top of the vine, or break off cuttings from the tree top". Per a LEJAY 1915, 151, *summa ... ex arbore* indicava les sarments del cep que penjaven de la part més elevada dels arbres de suport. En canvi, per a ERREN 2003, 442, es tracta dels ceps.

(ii) La soca (*stirps*)

El terme llatí *stirps* (2.24; 2.53; 2.209; 2.317; 2.379) indica, originàriament, la part inferior d'una planta (de vegades, pot arribar a incloure també les arrels)⁴¹. En català, les traduccions més adequades serien “soca” o “tronc”, si s'opta per una opció general; ara bé, també es podrien emprar noms, en origen també generals, com ara “rabassa” (amb la variant “rabassó”) o “peu”, que a la pràctica actual han acabat per aplicar-se gairebé exclusivament al cep⁴².

Per això, a les versions catalanes de les *Geòrgiques* la diversitat de termes (“arrel”, “branques”, “escorxa”, “fillols”, “filloles amb rels”, “soca”) escollits per traduir *stirps* revela que els dos traductors mallorquins han sacrificat la coherència traductològica en nom de l'adaptació als contextos descrits per Virgili (Taula 2).

Taula 2:
Traduccions catalanes de *stirps* a les *Geòrgiques* de Virgili

georg.	Text llatí	Riber (1918)	Dolç (1963)
2.24	<i>Stirpes</i>	“les filloles amb rels”	“fillols”
2.53	<i>stirpibus ... ab imis</i>	“de rels profundes”	“del peu de la soca”
2.209	<i>cum stirpibus imis</i>	“des de la rel més fonda”	“fins a les més pregonas arrels”
2.312	<i>non a stirpe ualent</i>	“no poden rebrostar de la rel fonda”	“no tenen cap vigor a la soca”
2.367	<i>stirpibus</i>	∅	“amb les seves branques”
2.379	<i>in stirpe</i>	“en l'escorxa”	“damunt la soca”

Alguns d'aquests trasllats catalans causen sorpresa. Per exemple, sobta que tots dos hagin optat per “filloles (amb rels)” o “fillols” per girar *stirpes* a 2.24, vers en què Virgili descriu un dels procediments de propagació de les espècies arbòries deguts a l'*usus* (és a dir, a l'experiència acumulada pels homes) contraposat als mecanismes de reproducció natural (“*sponte sua*”)⁴³. No solament sorpren l'ús d'un terme tan específic com “fillol” —que és el brot o

41. La definició de l'*OLD*, s.v. “*stirps* 1” alludeix a la “lower part (incl. the roots)” del “*stem*”.

42. En teoria, *peu* pot indicar la soca de qualsevol espècie que serveix de base per l'empelt d'un altre individu o varietat; *rabassa* (*DCVB*, s.v. “rabassa § 1”) designa “la part inferior, generalment més gruixuda i que creix sota terra, de la soca d'un arbre o arbust”. Per a la difusió dialectal d'aquest darrer terme, vegeu *ALDC*, mapa núm. 944. SADURNÍ 1996, 22, s.v. “rabassa”, recordava que al Penedès *rabassa* era el “cep o peu de vinya”, assenyalant, però, que fora de la comarca, el terme indicava la “part de la soca de qualsevol arbre, de les arrels arran de terra”. Segons CALAFAT 2017, 101, s.v. “rabassa”, a Mallorca el mot designa el “cep vell i mal criat a ran de terra, viu o mort, productiu o bord”.

43. La propagació dels arbres ocupa els versos 2.22-27.

borró que surt de la part baixa de la soca o de l'empelt⁴⁴— sinó també l'afegit “amb rels” de Riber, absent del text llatí, que ha de derivar del *cum radicibus* del comentari de Servi⁴⁵.

A 2.53 (*sterilis quae stirpibus exit ab imis*), on Virgili continua descrivint els diversos procediments de propagació de les espècies vegetals, Riber ha modificat l'estructura del text llatí, restituint-hi l'antecedent del pronom relatiu (en la forma “brosta”), per facilitar-ne la comprensió, mentre tradueix *stirpibus* per “rels” (la seva opció preferida). Dolç adopta el mateix procediment traductològic, canviant l'antecedent (ara “fillol” en lloc del riberià “brosta”) i traduint *stirpibus* per “soca”.

A 2.312 hom torna a trobar *a stirpe*, traduït per “de la rel” (Riber) i “a la soca” (Dolç); aquest darrer adopta una solució (“les vinyes no tenen cap vigor a la soca”) que segueix de prop la versió *Budé* (“les vignes n'ont plus de vigueur en leur souche”)⁴⁶.

El cas on els dos rendiments catalans de *stirps* s'allunyen més de l'original llatí és a 2.367-368 (*ualidis amplexae stirpibus ulmos | exierint*) on es descriu figuradament l'emparat dels ceps als oms⁴⁷. En el text llatí, el subjecte del verb ha estat omès, però ha de ser un femení que concordi amb el participi *amplexae*, raó per la qual, normalment, es pensa en les *uites*⁴⁸. Riber, amb la traducció “amb poderoses abraçades s'ha maridat a l'om” (se sobreentén que el subjecte és el cep), ha obviat *stirpibus*⁴⁹. L'inusual “branques (vigoroses)” que Dolç ha escollit per girar (*ualidis*) ... *stirpibus* està relacionat amb el fet que la traducció *Budé* havia optat per “jets (déjà robustes)”⁵⁰.

44. Les definicions de *fillol* no sempre concorden. Així, per al *DCVB*, s.v. “fillol/fillola”: “brot que surt de la part baixa d'una planta, prop de l'arrel”; a CALAFAT 2017, 62, s.v. “fillol”, el terme és considerat sinònim de *broquerell/brocarell* (no recollit al *DCVB*), que al seu torn és definit com la “part tendra d'una sarment que surt d'un ull nou, no d'un ull principal” (CALAFAT 2017, 36, s.v. “broquerell”; en aquest diccionari l'ortografia del mot oscil·la); en el lèxic penedesenc *fillol* sembla ser un simple borró que surt, però, de l'empelt del cep (SADURNÍ 1996, 20, s.v. “fillol”: “borró petit que surt de l'empelt del cep”).

45. SERV. *georg.* 2.24: “*altius deponis ualidiores cum radicibus plantas*”. Vegeu també la nota corresponent de DE SAINT-DENIS 1957, 92. Servi, però, fa una diferència entre els plançons procedents de les *plantae* (simples esqueixos tallats) i els obtinguts en els *plantaria*; aquests darrers, segons el seu parer, serien els plançons ja arrelats, nascuts de llavors sembrades en un planter.

46. DE SAINT-DENIS 1957, 30. No tothom accepta que en aquest cas *stirps* faci referència al cep. Vegeu THOMAS 1988, 211 i 213. En efecte, hi ha autors que creuen que *a stirpe* es refereix als ceps, defensant que el subjecte de *ualent* i l'antecedent de *caesae* són les *uites* (que, tanmateix, surten mencionades a molta distància); en canvi, altres consideren, probablement amb raó, que el subjecte d'aquests verbs són les *oleae siluestres* de 2.302 (ERREN 2003: 446-447). Els nostres anostradors han preferit la primera opció, fins al punt que han cregut necessària la reintroducció del subjecte —“les vinyes” en tots dos casos— de *ualent*, seguint una llarga tradició.

47. La construcció *stirpibus ... exierint* s'ha de considerar paral·lela de 2.53: *stirpibus exit ab imis*.

48. MYNORS 1990, 145.

49. El mateix feu a la traducció castellana (RIBER 1934: 125): “Pero ya cuando, con robusto abrazo, se adhieren ...”.

50. DE SAINT-DENIS 1957, 32.

(iii) Els borrons (*gemma*; *germen*)

El procés de creixement del cep comporta la irrupció de protuberàncies escamoses formades al tronc o a les branques, normalment en correspondència d'algun nus, que conté el rudiment del futur brot, preparat per badar. En llatí, aquestes protuberàncies rebien el nom de *germen* o *gemma*, mots relacionats etimològicament, que Virgili empra en la descripció de la 'brotació'⁵¹ del cep (a 2.332 i 2.335, respectivament)⁵². En català es fan servir també termes generals, dels quals és "borró" el d'ús més comú⁵³, encara que no manquen sinònims parcials o totals ("braguer"⁵⁴, "botó", "brotó"⁵⁵, "capirol"⁵⁶, "cavall"⁵⁷, "gema", "fillol/a"⁵⁸, "griola"⁵⁹, "lluc" i "relluc", "ull"). Els anostradors catalans han proposat solucions diverses: per a *germina* (a 2.332), Ribet recorre, innecessàriament, al cultisme "gèrmens", en una solució equívoca, per la qual cosa sembla més encertada l'opció de Dolç que ha escollit el mot patrimonial "borró"; per a *gemmas* (a 2.335), Dolç ha introduït el cultisme "gema"⁶⁰, mentre que Ribet havia triat "botó", un dels sinònims patrimonials de "borró".

51. *Brotació* no és recollit al *DCVB* ni als diccionaris normatius, però apareix en diccionaris especialitzats i és d'ampli ús entre els tècnics vitícoles.
52. Per a la descripció d'aquest procés, vegeu més avall. Cal assenyalar que tots dos accepten la variant *germina* de 2.332 (en lloc de *gramina* de Mynors). Es tracta de dues lliçons ja documentades a l'Antiguitat.
53. Normalment, *borró* és el "botó escamós dels arbres i altres plantes, que conté el rudiment del futur brot" (vegeu *DCVB*, s.v. "borró § 6") o els ulls dels ceps (vegeu *DCVB*, s.v. "ull § 6"), precursors de les sarments; fins i tot, a Mallorca, designa la "sarment tendra, que encara no ha ben crescut" (vegeu *DCVB*, s.v. "borró § 7").
54. *DCVB*, s.v. "braguer § 6" (documentat al Penedès i al Camp): "ull rudimentari de les redoltes dels ceps situat més prop del tronc". En aquest mateix sentit és recollit al diccionari de SADURNI 1996, 18, s.v. "braguer": "primer borro d'una brocada del cep, infecund durant la majoria d'anys" (equivalent al terme *botó cec* de Sant Cugat Segrarriques). En canvi, per a Calafat (CALAFAT 2017, 35, s.v. "braguer § 1"), el terme indicaria la "part del cep més acostada al tronc i on neixen els braços".
55. *DCVB*, s.v. "brotó § 2".
56. *DCVB*, s.v. "capirol" (documentat a Mallorca): "ull de sarment que treu el cep per algun punt de la soca". Probablement equivalent al *capitol* que Calafat documenta a Algaida com a sinònim de *brocarell* (CALAFAT 2017: 42, s.v. "capitol") i al *cabirol*, documentat a Sant Llorenç del Munt segons el *Diccionari Aguiló* i recollit, per tant, al *DCVB*, s.v. "cabirol § 2", definit com a "sarment de cep".
57. *DCVB*, s.v. "cavall § 22".
58. Per a aquest darrer terme, vegeu més amunt.
59. Aquest darrer terme indica el brot que surt al peu del cep. Vegeu *DCVB*, s.v. "griola".
60. El terme *gema*, com a botó floral, està recollit al *DCVB*, s.v. "gema", per a una àrea geogràfica reduïda (la conca de l'Ebre i el Matarranya), i també a diversos diccionaris, preferentment vuitcentistes i d'àmbit valencià (ESCRIG 1851: s.v.; MARTÍ I GADEA 1891: s.v.). També apareix, com a cultisme i amb la forma *gemma*, al *Dfa* i al *DIEC*.

(iv) Les branques (*ramus; uirgulta; sarmentum; palmes; braccbium*)

Per a les branques i branquillons del cep, Virgili usa termes reals i figurats, genèrics i específics de la planta. En tots aquests casos, els traductors tenien a disposició un ampli cabal patrimonial del català⁶¹. Per exemple, en el cas dels usos figurats, Virgili, seguint aquella tendència zoomòrfica o antropomòrfica anteriorment mencionada, recorre al terme *braccia* (2.298), traduït senzillament com a “braços”, per designar els sarments dels ceps en un ús que també és viu en el català d’avui⁶². El genèric *ramus* (2.287; 2.298; 2.370) ha estat girat com a “branques” (o alternativament com a “brancam” per Riber a 2.287 i com a “rames” per Dolç a 2.370)⁶³.

Ara bé, la traducció de *uirgulta* (2.3; 2.328; 2.346), un mot, sempre usat en plural, de significat més restringit, ha tingut més varietat. Aquest terme llatí era, originàriament, el diminutiu de *uirga*, ja documentat en època republicana (per exemple, a l’obra de Cató) per designar qualsevol “brot”, “branca”, “vara”, “verga” d’una planta, encara que, per extensió, podia arribar a indicar tota la mata. A les *Geòrgiques*, *uirgulta* apareix al mateix proemi del llibre segon (2.3), en funció metonímica, ja que l’expressió *siluestria ... uirgulta* fa referència als arbres boscosos. Tanmateix, en les versions catalanes, aquest mot llatí ha estat girat com a “rebolls” (Riber) i “rebrols” (Dolç), fent servir un terme que es relaciona específicament amb el cep⁶⁴. *Virgulta*, tanmateix, torna a sortir dues vegades més. A 2.328, com a subjecte de *resonant* (l’acció es produeix per efecte del cant dels ocells amagats entre les sarments), els *uirgulta* han estat simplement convertits en “arbres” (Riber) i en “espessors” (Dolç), compartint un procediment de desfer la relació metonímica de l’original llatí. En canvi, a 2.346, en un passatge més tècnic relatiu a la plantada del cep (*premes uirgulta per agros*), *uirgulta* ha estat traduït per “mallol” (Riber) i per “estaca” (Dolç). El primer ha preferit un terme genèric, emprat normalment per indicar l’exemplar novell o jove del cep⁶⁵; Dolç, en canvi, tria un tecnicisme específic adequat al context descrit⁶⁶.

Només en dues ocasions, Virgili fa servir termes (quasi) específics del lèxic

61. Els mots *brocada, capirol/cabirol/capitol, cercolet, mamella, pistola, rama, redolta, rodonell, sobrecoll, tòria, vara, verga* poden indicar les branques o branquillons del cep. Encara hi ha termes vitícoles específics per als sarments no podats: *ansera* (SADURNÍ 1996: 17, s.v. “ansera”); *ballesta, martingala i garlanda* (SADURNÍ 1996: 17, s.v. “ballesta”); *cap*, definit com el “tros de sarment o verga vella, amb dos borrons vistos” (SADURNÍ 1996: 18, s.v. “cap”).

62. En català, *braç* també té una accepció vitícola, ja que designa el “cap que deixen a la brosta de l’empelt del cep”. Vegeu *DCVB*, s.v. “braç § 13” o la part del cep en el qual s’uneixen el tronc i el cap” (CALAFAT 2017: 35). En aquest mateix sentit es fa servir *comes*, que designa la “part que uneix el cap amb el tronc del cep” (CALAFAT 2017: 40).

63. En la seva opció, Dolç pot haver estat influït pel “rameaux” de DE SAINT-DENIS 1957, 32.

64. En efecte, *reboll/rebroll* indica el “brot d’un arbre, i especialment el que neix de la rabassa”. Vegeu *DCVB*, s.v. “reboll” i “rebroll”.

65. Per al mot *mallol*, vegeu més amunt.

66. L’accepció 5 del *DCVB* defineix *estaca* com: “Tany d’arbre o arbust, escapçat o afuat en sa part més gruixuda, per a ésser plantat a fi que rebroti i esdevingui un nou arbre”.

víticola per referir-se a les branques del cep: *sarmentum* (a 2.409) i *palmes* (2.90). El primer mot (del qual deriva el rendiment patrimonial *sarment*)⁶⁷ designava originalment les branques tallades o podades del cep, tot i que posteriorment també es va emprar per referir-se a les branques vives (fins i tot dels arbres de fruita)⁶⁸. A 2.409 *sarmentum* és emprat en la segona accepció (“branca podada”) en la descripció de les feines posteriors a la verema (que inclouen, precisament, la cremada dels sarments podats)⁶⁹. Per la seva banda, el mot *palmes* (2.90) sembla ser propi del lèxic vitícola, si hom fa cas del testimoni de Fest (*palmites uitium sarmenta appellantur*)⁷⁰. En tots dos casos, Riber i Dolç han traduït *sarmentum* i *palmes* com a “sarment” (Riber, en la forma femenina, pròpia de Mallorca; Dolç, alternant el femení i el masculí).

(v) Les fulles (*frondes*; *pampa*)

Per indicar la part superior del cep (que inclou les branques més joves, els fils o circells i el conjunt de fulles), Virgili fa servir tant un terme genèric (*frons*, *frondis*), aplicat al cep i a altres espècies arbòries, com una expressió figurada. Així, les *comae* de 2.368 esdevenen la “cabellera”, gràcies al fet que tots dos traductors hi han pogut mantenir el sentit figurat de l’original llatí. Ara bé, en el cas de *frons* (i del verb *frondeo*), les opcions traductològiques han estat molt diverses, com s’observa a la Taula 3.

Per norma general, *frons* ha estat girat amb “fulla” o “fullatge”; ocasionalment s’ha fet recurs al col·lectiu “branques” (Riber a 2.55; Dolç a 2.305) i al cultisme “frondes” (2.362), que Dolç pren de la traducció *Budé* (“grandit en frondaisons nouvelles” = “creix en frondes nouvelles”)⁷¹. En canvi, tots dos han optat per l’específic “pàmpol” a 2.403 (i Riber també a 2.335) perquè, en aquests contextos, *frons* es refereix, específicament, a les fulles del cep.

Tant en llatí com en català hi ha paraules específiques per indicar aquesta part de la planta. En la llengua del Laci, *pampinus* feia referència originàriament als brots tendres del cep⁷², encara que posteriorment s’aplicà a altres espècies vegetals i acabà especialitzant-se per indicar les fulles de la vinya en una accepció que han heretat els mots catalans *pàmpol* i *pampa*⁷³. En català,

67. *Sarment*, que pot ser masculí o femení, és la forma més comuna per referir-se a les branques del cep, vives o podades. Vegeu *ALDC*, mapa núm. 947.

68. *OLD*, s.v. “*sarmentum*”.

69. En català, el feix de sarments podats o de branques primes de qualsevol planta destinat a fer foc o a alimentar el bestiar rep el nom de *garbó* (*DCVB*, s.v. “garbó § 1”) o *garbonassa* (*DCVB*, s.v. “garbonassa”).

70. *FEST*. p. 222 M. Vegeu també *ISID. Etim.* 17.5.9. Per a *MYNORS* 1990, 142, *palmites* serien “the woody vine-branches which remain on the stock throughout the winter, and are shortened by the pruner”.

71. De *SAINT-DENIS* 1957, 32.

72. *OLD*, s.v. “*pampinus*”. Vegeu també *ISID. Etim.* 17.5.10.

73. *FAVA* 2001, 389. Vegeu la difusió geogràfica a *ALDC*, mapa núm. 948.

Taula 3:
Traduccions catalanes de *frons* i *frondeo* a les *Geòrgiques* de Virgili

georg.	Text llatí	Riber (1918)	Dolç (1963)
2.13	<i>fronde</i>	“fulla”	“fullatge”
2.15	<i>frondet</i>	“verdeja”	“amb el seu fullatge”
2.55	<i>altae frondes</i>	“branques altes”	“els alts fullatges”
2.83	<i>nouas frondes</i>	“fulla nova”	“un fullatge nou”
2.119	<i>semper frondentis</i>	“amb la fulla sempre verda”	“sempre verda”
2.305	<i>frondes ... in altis</i>	“a l’alta fulla”	“cap a les altes branques”
2.323	<i>frondi nemorum</i>	“fullen els boscatges”	“els boscos de fullatge”
2.335	<i>frondes</i>	“el pàmpol”	“les fulles”
2.362	<i>nouis ... frondibus</i>	“de nova fulla”	“en frondes novelles”
2.366	<i>frondes</i>	“les ... fulles”	“el fullatge”
2.401	<i>fronde</i>	“de fulla”	“de fulla”
2.403	<i>frondes</i>	“pàmpols”	“els pàmpols”
2.435	<i>frondem</i>	“fullatge”	“fullatge”
2.446	<i>frondibus</i>	“fulla”	“en fullatge”

aquests dos mots s’apliquen principalment al cep i a la figuera i, més recentment, també a altres espècies, sempre que presentin una “fulla ampla i prima”⁷⁴. A les *Geòrgiques*, *pampinus* apareix en una sola ocasió, en concret, a 2.333 (*nec metuit surgentis pampinus Austros*), on, novament, els nostres traductors s’han permès una traducció metonímica (*totum pro parte*): “vinyet” (Riber) i “sarment” (Dolç). Tanmateix, en aquesta ocasió, res no impediria una traducció més fidel a l’original llatí: “el pàmpol (o si es vol, “la fulla de pàmpol”)⁷⁵ no té pas por dels vents australs quan s’aixequen”.

Virgili també emprà l’adjectiu *pampineus*, aplicat a la tardor (2.5: *pampineo ... autumnno*). Riber, amb “la tardor pampolosa”, l’ha volgut recollir en la forma catalana de l’adjectiu *pàmpolós*, “abundant de pàmpols”, qualificatiu ja

74. FAVÀ 2001, 389. Vegeu també DIEC, s.v. “pàmpol”.

75. Als puristes, *fulla de pàmpol* els podrà semblar una tautologia innecessària, però l’expressió ha estat emprada per bons escriptors: Rusiñol a “La colla dels de Sant Lluc”, *La Esquella de la Torratxa* 752, del 9.6.1893 [“els mals pensaments no es tapen amb una fulla de pàmpol”]; Gabriel Alomar a l’*Horaciana* inclosa a *La columna de Foc* (del 1911) [“com a dossier la nostra amor cobrien | fulles de pàmpol”]; Joaquim Ruyra a *La parada* (del 1919) [“La causa de la nostra alarma no era més que una fulla de pàmpol” (exemple també recollit al DCVB, s.v. “pàmpol”)].

emprat de la Renaixença ençà per insignes poetes: “vinyes pampoloses” a les *Llàgrimas de la viudesa* de Miquel Anton Martí i Cortada (1839)⁷⁶; “vinyes pampoloses” a les *Poesias* (1858) i a *Luter* (1888) de Joaquim Rubió i Ors⁷⁷; “sota el parral que pampolós verdeja” a les *Horacianes* de Miquel Costa i Llobera (1906)⁷⁸. Sorprèn, per tant, atès el *pedigree* poètic del qualificatiu, que Dolç optés per invertir els termes de la figura fent servir el sintagma, més prosaic, de “els pàmpols tardorencs”, en un procediment que sembla expli- cable per la seva dependència de la traducció *Budé* (“pampres de l’automne”)⁷⁹.

(vi) El fruit del cep (*uua; racemus*)

El fruit del cep, en llatí l’*uua* (el gra de raïm)⁸⁰, apareix al segon llibre de les *Geòrgiques* en dues ocasions. La primera (a 2.60) serà comentada més avall, perquè la traducció ve dificultada per la presència simultània d’*uua* i *race- mus*; d’altra banda, *uua* torna a ser citada a 2.190-192.

2.190-192	Riber (1918)	Dolç (1963)
<i>bic tibi praeualidas olim multoque fluentis sufficiet Baccho uitis, bic fertilis uuae bic laticis ...</i>	“algun temps robustes sarments et donaran, i vi amb llarguesa; i et donaran veremes de suc fètil ...” ⁸¹	“vet aquí el terreny que et donarà un dia vinyes ben robustes i abundoses en el suc de Bacus, el terreny fètil en raïms, fètil en el licor ...”

En aquest darrer passatge, els dos traductors opten per solucions diverses, començant per eliminar l’anàfora *bic* (que al·ludeix al *campus* de 2.185, on creixeran els ceps que proporcionaran raïm i vi)⁸². Riber ha unit *fertilis* amb *laticis* en l’expressió “de suc fètil” i els fa dependre d’*uua*, traduït com a “veremes”, en una solució que ha desbaratat tota l’estructura original del text llatí i el seu significat. Dolç, en canvi, recupera el referent de *bic* (és a dir, el

76. MARTÍ I CORTADA 1839, 19.

77. RUBIÓ I ORS 1858, 133; RUBIÓ I ORS 1888, 117.

78. COSTA I LLOBERA 1906, 103.

79. De SAINT-DENIS 1957, 20.

80. Per al gra de raïm, en llatí també s’emprava *acinus* (que s’aplicava també altres fruits i a determinades llavors). Vegeu *OLD*, s.v. “*acinus*”.

81. En la traducció catalana de Riber no em queda clar qui és el subjecte plural de “donaran” (a no ser que ho sigui la unió dels subjectes singulars de les dues oracions coordinades anteriors, “el terrer” i “el camp” respectivament). En la seva versió castellana, el verb ha passat al singular (“te dará”) i s’ha introduït el subjecte (“un campo”), prenent-lo de l’oració anterior. Vegeu RIBER 1934, 119: “a tiempo te dará un campo como éste valentísimas vides y manantiales de mosto copioso: éste será fértil de uvas, fértil de vino ...”.

82. En el comentari de THOMAS 1988, 193, s’afirma, erròniament al meu entendre, que “the vine is the subject of each unit”. A mi em sembla que el subjecte de *sufficiet* és el *campus* de 2.185 (complementat amb l’anàfora *bic*).

campus de 2.185, girat en “terreny”), naturalment per influència de la solució que ja havia adoptat de De Saint-Denis (“le fonds fertile”)⁸³. Al mateix temps, manté separats els dos genitius (*uuuae* i *laticis*), traduint-los per “raïms” i “licor”, i els fa dependre de l’adjectiu *fertilis* que s’ha de repetir per intentar recollir l’anàfora *bic ... bic*, en una solució que sembla derivar de les versions franceses anteriors⁸⁴.

Només en una ocasió Virgili fa servir el participi *passus*, participi de perfet del verb *pando* (“estendre”). Com a adjectiu, *passus* indicava originalment els fruits deixats assecar; aplicat a *uua* designava la nostra “pansa” (de fet, *pansa* és el resultat de l’evolució natural; altres llengües encara conserven la locució sencera, com l’italià i el portuguès “uva passa”). Així, en el context de 2.93 (*et passo psithia utilior*) Virgili alludeix a una varietat de ceps, denominada *psithia*, particularment recomanada per elaborar *passum*, és a dir, “panses” (segons la interpretació errònia de Riber)⁸⁵ o “vi de panses” (correctament traduït per Dolç)⁸⁶, és a dir, el (vi) *passito* dels italians.

En llatí, *racemus* originàriament designava l’agrupació de baies o fruits; de fet, la disposició dels grans de raïm en *racemus* no era exclusiva del cep, sinó que també es podia aplicar, per exemple, als dàtils de les palmeres o a les móres d’esbarzer. Per a aquesta disposició dels grans (o d’altres fruites) agrupats entorn d’eix ramificat, en català es pot fer servir el terme *penjoll* o bé altres paraules de difusió més limitada⁸⁷. En qualsevol cas, *racemus* apareix en dues ocasions a les *Geòrgiques*: a 2.102 (“*tumidis ... racemis*”) ambdós traductors l’han anostrat com a “raïms”; a 2.60 (*turpis auibus praedam fert uua racemos*) el text llatí ofereix tant *uua* com *racemus*. Tots dos autors han traduït *uua* per “cep” (acollint-se a una metonímia freqüent, del tot per la part), mentre han mantingut “raïms” per a *racemos*: “porta el cep ... una migrança de raïms” (Riber); “el cep lleva miserables raïms” (Dolç)⁸⁸.

83. De SAINT-DENIS 1957, 26: “Voilà le fonds qui te fournira un jour des vignes entre toutes robustes et donnant à flots le jus de Bacchus, le fonds fertile en grappes, fertile en cette liqueur ...”. La mateixa solució havia estat adoptada en l’anterior traducció de la col·lecció ‘Les Belles Lettres’, a càrrec d’Henri Goelzer. Vegeu GOELZER 1926, 75: “fertile en grappes ... fertile en ce liquide”.

84. També és l’opció que Riber adopta en la seva versió castellana. Vegeu més amunt.

85. A la versió en castellà ha passat a ser “vino bastardo” (RIBER 1934: 115).

86. Es tracta d’un varietat de vi dolç que es fa amb els gotims ja veremats exposats al sol o amb els gotims deixats assecar per aconseguir la deshidratació i la concentració del sucre. De SAINT-DENIS 1957, 23 havia optat també per “vin de liqueur”.

87. Vegeu ALDC, mapa núm. 954. Entre altres, el DCVB recull el mot *ramell* (DCVB, s.v. “ramell § 4”) i es poden considerar sinònims els termes (*es*)*caràs* (*carràs*), *carròll*, *gotim*, *pomell*, *sanglot*/*singlò*/*singlot* (amb la variant *xanglot*), *tany*. Vegeu també FAVÀ 2001, 389-390. De vegades, aquests termes també poden indicar cada un dels grans de raïm.

88. Cal assenyalar que Dolç se separa de la traducció francesa de De Saint-Denis, prou fidel al text llatí (“le raisin donne de méchantes grappes”) on s’havia optat per traduir *racemos* per “grappes”.

3. Els terrenys plantats de vinya (*uinea* i *uinetum*)

El terreny sembrat o plantat de vinya rebia en llatí tant la denominació general de *uinea* (“vinya”) com l’específica de *uinetum* (“vinyet”)⁸⁹, adoptant el sufix neutre *-etum* que s’aplica als col·lectius botànics⁹⁰. En el llibre II de les *Geòrgiques*, el terme *uinea* apareix en dues ocasions (2.390 i 2.403). En tots dos casos, Riber el tradueix per “vinya” en el sentit de terreny plantat de ceps; en canvi, Dolç ofereix dues solucions diferents: per al primer cas, “vinyar”; per al segon, “mallola”, terme que normalment designa una “vinya jove”. De la mateixa manera, *uinetum* apareix en tres ocasions (respectivament, a 2.298, 2.319 i 2.357), sempre en plural. En els dos primers casos, els traductors l’han adaptat com a “vinyes” (o “vinyar” en el cas de Dolç per al primer dels testimonis). En canvi, tots dos han traduït el terme com a “fileres” en el tercer dels exemples perquè el context (*flectere luctantis inter uineta iuuencos*) ajudava a traslladar-ho d’aquesta manera. Endemés, optant per aquesta solució, seguien una llarga tradició present a les versions franceses del segle XIX i XX, encara que res no impediria de conservar-se el sentit original també en aquest darrer testimoni⁹¹.

En diverses ocasions, intercalades en l’entremig de la discussió tècnica, Virgili al·ludeix les característiques orogràfiques, edafològiques i climàtiques que hauria de tenir el vinyet, en l’elaboració d’un tòpic —els *genera terreni* en paraules de Columel·la⁹²— de llarga tradició literària. La idea general que el poeta intenta de transmetre és que, per al bon resultat de les feines agràries, el terreny ha de posseir unes determinades condicions naturals i l’home ha de saber preparar-lo convenientment. D’aquesta manera, Virgili concreta, ara en el conreu de la vinya, el missatge central de les *Geòrgiques*, segons el qual el coneixement tècnic i l’esforç humà han d’unir forces amb les disposicions i els condicionants de la natura per vèncer les dificultats, sense que aquesta conjunció, però, sigui necessàriament garantia d’èxit⁹³. Així, seguint una distinció ja present en Teofrast⁹⁴ i adoptada pel poeta de Màntua (2.263), la vi-

89. Per a Coromines (*DECat*, s.v. “vi”) *vinyet* seria la denominació col·lectiva de vinya més antiga. Vegeu també BASTARDAS 1994, 143.

90. Naturalment, hi ha també en català altres paraules per indicar el camp plantat de vinyes: *vinyeda* (recollit al *DCVB*, però no al *DIEC*), *vinyal* (no figura al *DIEC*²), *vinyar*, *vinyer* (BASTARDAS 1994: 176, 274), *vinyot* (PORTET 1983: 84), *vinyetar* (recollit al *DCVB*, però no al *DIEC*) i, també, *mallola*, *mallolada* (present al *DFA* i al *DCVB*, però no al *DIEC*; havia estat recollit com a valencianisme al *Daguiló*, vol. V, 35) i *politxonada*. Aquesta darrera forma, derivada del verb *politxonar*, que indica la vinya on els ceps creixen amb el suport de tutors o aspres (dits *politxons*), no està recollida a cap diccionari.

91. Per exemple, traduïnt així: “(desviar els vedells reticents) (per) entre les vinyes” (entenent *vinya* en el sentit original de terreny plantat de ceps).

92. COL. 1 *praef.* 24; 2.2; 3.12. Vegeu les observacions de WHITE 1970, 86-96 i MYNORS 1990, 125-126 i 131-132.

93. Per al missatge central de les *Geòrgiques* i, en particular, per a la intenció del llibre II, objecte d’innombrables discussions, vegeu THOMAS 1988, 16-24, part. 19, nota 49. Ajunteu-hi el recent MARTINDALE 2019.

94. THEOPHR. *HP.* 2.5.6 (“ἐν τοῖς ὀρεινοῖς”; “ἐν τοῖς πεδεινοῖς”) i *CP* 2.4.7 (“πεδεινή”; “ὀρεινή”).

nya pot plantar-se en terreny pla (*in plano*) —terme que els nostres traductors giren com “terra plana” (Riber) o simplement “plana” (Dolç)— o en les carenes dels turons (*collibus*), mot que en aquest cas els dos traductors han mudat en “coster”.

Aquesta darrera configuració orogràfica en terreny rost apareix precisada poc després, a 2.276: (*metabere ...*) *tumulis accliue solum collisque supinos*. En la traducció d'aquest vers, Riber ha fusionat els dos acusatius (*solum* i *collis*) per convertir-los en un sol complement: “(si tries)⁹⁵ l'aiguavés declinant de les collades”; Dolç, en canvi, manté l'estructura bimembre del text llatí, modificant-ne, això sí, la jerarquia sintàctica interna, convertida ara en: “(si esculls) els declivis d'un terreny ondulat o la carena dels turons”⁹⁶. Així fa seu el mateix procediment del traductor Budé (“le versant d'une côte mame-lonnée ou des pentes douces”)⁹⁷.

A 2.298, Virgili recomana que el vinyet estigui orientat a “sol ponent”, traducció unànime tant de Riber com de Dolç de l'original llatí *ad solem ... cadentem*, reflectint amb aquesta expressió la preferència tradicional del camp català que recomanava que la vinya fos plantada en terra *solana* o en terreny *solell* o *assollellat*⁹⁸.

En les successives explicacions virgilianes, el rendiment de la vinya (i de qualsevol espècie vegetal) es fa dependre de les peculiaritats edafològiques del sòl, que són descrites amb adjectius que fan referència precisament a la seva qualitat o grau de compactació (*densus, grauis, leuis, pinguis, puter, rarus*) o al seu color (*niger*)⁹⁹.

No sempre és fàcil de relacionar el primer grup d'adjectius (*pinguis/leuis*) amb el que Virgili descriu¹⁰⁰, tot i que s'haurien d'adaptar sempre al context específic, com reclama el mateix Mynors¹⁰¹. Així, *pinguis* indica sempre una terra de bona qualitat (Taula 4). En el conjunt del llibre II (2.92; 2.184; 2.203; 2.248; 2.274), *pinguis*, aplicat a la terra (*ager, humus, tellus, terra*), ha estat normalment traduït per la forma tradicional de “gras/grassa”¹⁰², però Riber

95. El verb “escollir” o “triar” que els traductors restitueixen no apareix en el text llatí, perquè els acusatius de 2.276 depenen del *metabere* (literalment, “mesurar”, “marcar”) de 2.274 (com recorda Servi en el seu comentari: *et hic subaudiendum 'metabere'*). Tanmateix, l'opció de reintroduir un verb amb aquest significat apareix ja en el comentari de Servi (*METABERE eliges*), circumstància que ha condicionat totes les interpretacions i traduccions successives.
96. *Accliue solum* esdevé “declivis” i l'ablatiu *tumulis*, “d'un terreny ondulat” (encara que *tumulus* indica pròpiament un turó).
97. DE SAINT-DENIS 1957, 29.
98. *Solell* pot ser substantiu o adjectiu. En el primer cas, el *DIEC*, s.v. “solell”, defineix el terme com: “part d'una muntanya o d'una vall orientada cap al migdia i per tant més assollellada que l'orientada cap al nord”.
99. Només emprat en una única ocasió, a 2.255.
100. Vegeu les cauteles de MYNORS 1990, 126: “the facts are complex, and we do not always know what the words mean”.
101. MYNORS 1990, 23 (“the word must take its colour from its context”) i 128.
102. *DCVB*, s.v. “gras, grassa § 3”: “terra grassa: la que té molts elements apropiats per a la fertilitat”.

també fa servir dues vegades l'adjectiu "llecorós"¹⁰³. En el darrer cas (2.274: *pinguis agros*), Riber gira "terra densa", probablement fruit d'una confusió perquè al vers següent (2.275: *densa sere: in denso non segnior ubere Bacchus*) apareix dues vegades l'adjectiu *densus*¹⁰⁴.

Taula 4:
Traduccions catalanes dels antònims *pinguis/leuis*

georg.	Text llatí	Riber (1918)	Dolç (1963)
2.92	<i>pinguibus ... terris</i>	"en les terres grasses"	"a les terres grasses"
2.92	(<i>terris</i>) ... <i>leuioribus</i>	"en les (terres) més lleugeres"	"a les terres més lleugeres"
2.184	<i>pinguis humus</i>	"terrer ... gras"	"una terra grassa"
2.203	<i>pinguis ... terra</i>	"terra llecorosa"	"una terra ... grassa"
2.248	<i>pinguis ... tellus</i>	"terra llecorosa"	"una terra grassa"
2.274	<i>pinguis agros</i>	"terra densa"	"terra grassa"

L'antònim corresponent, com es pot veure a 2.92 (*pinguibus hae terris habiles, leuioribus illae*), és l'adjectiu *leuis*, traduït sempre com a "lleuger". *Leuis* és un adjectiu problemàtic perquè Virgili l'empra, a la vegada, com a antònim de *pinguis* i de *grauis*, sempre referint-se a la qualitat del sòl. En el primer cas, designaria una terra amb poc nutrients¹⁰⁵; en el segon cas, oposat a *grauis*, s'al·ludiria al controvertit "pes" de la terra (Taula 5)¹⁰⁶. En efecte, a 2.254-255, l'oposició entre aquests dos adjectius *grauis* i *leuis* (traduïts com "pesant"/"feixuga" i "lleugera", respectivament) ha estat tradicionalment considerat una confusió virgiliana (segons la qual *grauis* equivaldria a *densus*)¹⁰⁷. Tanmateix, sembla més adient veure en aquesta oposició una traducció directa dels termes emprats per Teofrast¹⁰⁸, autor que aconsellava un sòl 'mitjà'

103. Precisament, l'exemple recollit al *DCVB* ("donar greixor de femta llecorosa"), on l'adjectiu és definit com "abundant de llecor", prové de la traducció riberiana. Recordo que la forma normativa és *llacor* i *llacorós*.

104. Que és un error resulta confirmat per la traducció castellana, on Riber tradueix correctament "tierra pingüe" (RIBER 1934: 122).

105. ERREN 2003, 334.

106. En diverses ocasions, Mynors es mostra escèptic sobre aquesta noció de "pes" aplicada al sòl: "there is no such thing as a standard weight for soil" (MYNORS 1990: 132), aportant el testimoni de *PLIN. nat. XVII 27*.

107. BILLIARD 1928, 45. De l'observació de Billiard en són deutors tant DE SAINT-DENIS 1957, 28, nota 3 ("la notion de poids (*grauis-leuis*) reste ici très floue, peut-être parce que le poète confondait terre lourde avec terre compacte, terre légère avec terre meuble") com DOLÇ 1963, 112, nota 1: "La noció del pes aplicat a la terra (*grauis, leuis*) roman prou laxa, perquè el poeta confonia potser terra feixuga i terra compacta, terra lleugera i terra fluixa".

108. THEOPHR. *c.p.* 2.4.9. En aquest passatge, l'autor d'Eresos menciona també les oposicions *πικνός/ἀραιός* i *ξηρός/ύγρός*.

allunyat de les qualitats extremes, tot demanant un punt intermedi entre el terreny κοῦφος = *lëuis* i el terreny βαρύς = *grauis*¹⁰⁹.

Taula 5:
Traduccions catalanes dels antònims *leuis/grauis*

<i>georg.</i>	Text llatí	Riber (1918)	Dolç (1963)
2.255	<i>quaeque leuis</i>	“quina (terra és) lleugera”	“la que és lleugera”
2.255	<i>grauis</i>	“pesant”	“feixuga”

Per a referir-se al grau de compacitat o consistència del sòl¹¹⁰, Virgili contraposa *densus/rarus*. A 2.227-229, aquests adjectius designaven, respectivament, els terrenys aptes per al cereal i per a la vinya, en una formulació que també sembla hereva de la tradició de Teofrast¹¹¹. En concret, *rarus* ha de correspondre a l'adjectiu grec λεπτός perquè, amb *rarissima* (2.229) Virgili adapta la forma λεπτοτέρα de l'escriptor d'Eresos (que qualifica els sòls adequats per als arbres)¹¹²; per la seva banda, *densus* ha de correspondre a la forma femenina πείρα (“gras”) de Teofrast (que indicava, en canvi, el terreny apte per al gra)¹¹³. En aquests versos, els traductors catalans han adoptat plantejaments diferents (Taula 6). Riber manté la coherència i tradueix *densus* per “grassa” (sempre en relació a la terra) en ambdues ocasions¹¹⁴; en canvi, Dolç mostra major variabilitat a la traducció d'aquest terme, girant “d'una densitat extraordinària” (2.227) i “més consistent” (2.229), perquè, un cop més, és deutor de la solució *Budé* (respectivament: “d'une consistance extraordinaire” i “la plus consistante”)¹¹⁵. D'altra banda, per a la traducció de *rarus*, l'antònim de *densus* (a 2.227, 2.229, i 2.233), han alternat la traducció “prim”¹¹⁶ i “lleuger”¹¹⁷.

109. ERREN 2003, 421.

110. La font directa de Virgili resulta desconeguda. Una rudimentària anàlisi dels tipus de sòl es troba a COL. 2.2.18-20 i PALLAD. 1.5.3

111. MYNORS 1990, 131, advertia que no podem estar segur que Teofrast en sigui la font directa. No entenc per què ERREN 2003, 413 cita com a referència THEOPHR. *c.p.* 2.4.4 i no els passatges anteriors.

112. THEOPHR. *c. p.* 2.4.2: τῶ τὴν μὲν πείραν ἀμείνω σιτοφόρον, τὴν δὲ λεπτοτέρα δενδροφόρον εἶναι; 2.4.3 ἐν δὲ τῇ λεπτοτέρα. ERREN 2003, 413 afirma que *rarus* equival al grec μανός (comparant-ho amb THEOPHR. *c.p.* 2.4.4). De fet, en aquest darrer passatge, el deixeble d'Aristòtil cita quatre adjectius parcialment sinònims (μανή και κούφη και λεπτή και ἔφυδρος), cosa que provoca no pocs problemes de traducció. Vegeu, per exemple, AMIGUES 2012, 71: “(tout sol) meuble, léger, composé d'éléments fins et d'un substrat (assez) humide”.

113. ERREN 2003, 413 considera que correspon al grec πυκνή (i ho relaciona amb VARRO *rust.* 1.9.7) i amb THEOPHR. *c.p.* 2.4.7.

114. Per als problemes que provoca la interpretació del sintagma *in denso* de 2.275, vegeu MYNORS 1990, 135. Ha estat traduït amb: “en camp gras” (Riber); “quan la plantació és serrada” (Dolç). Per a aquest passatge, vegeu més avall.

115. DE SAINT-DENIS 1957, 27.

116. Es qualifica com a *prima* quan hi ha poca profunditat de terra. Vegeu CALAFAT 2017, 111.

117. En aquest cas, Dolç exclou la solució proposada per DE SAINT-DENIS 1957, 27 que tradu-

Taula 6:
Traduccions catalanes dels antònims *densus/rarus*

georg.	Text llatí	Riber (1918)	Dolç (1963)
2.227	<i>densa</i>	“grassa”	“d’una densitat extraordinària”
2.229	<i>densa</i>	“grassa”	“més consistent”
2.227	<i>rara</i>	“lleugera	“lleugera”
2.229	<i>rarissima</i>	“més prima”	“més prima”
2.233	<i>rarum</i>	“prima”	“lleugera”

Per últim, Virgili fa servir un altre adjectiu, *puter*, que, en relació al sòl, presenta també dues accepcions. Literalment, vol dir “podrit”, “putrefacte”, “pútrid” (com a 1.392, aplicat als bolets, i a 3.562, aplicats als draps), però adopta un significat derivat de l’anterior, aplicable a contextos agraris: “que es desfà”, “solt”, “friable”, “tou”, “flonjo”, “esponjós” (Taula 7).

Taula 7:
Traduccions catalanes de *puter*

georg.	Text llatí	Riber (1918)	Dolç (1963)
1.44	<i>putris ... glaeba</i>	“(el terròs) se desfà”	“(el terròs) es desfà en pols”
1.215	<i>putres / ... sulci</i>	“els putrefactes solcs”	“(solcs) esponjosos”
2.204	<i>putre solum</i>	“la terra ... qui s’esponja”	“sòl ... esponjós”
2.262	<i>putri / ... solo</i>	“la podrida terra”	“sòl ... esponjós”

En la seva traducció del *puter* llatí, Riber oscil·la, equivocadament, entre les dues accepcions. Així, a 2.262-263 tradueix *putri ... solo* per “la podrida terra”, de manera similar a com havia fet amb els *putres ... sulci* de 1.215-216, girats com “els putrefactes solcs”; en canvi, adopta el segon significat a 1.44 (*putris glaeba*)¹¹⁸ i a 2.204 (*putre solum*) quan tradueix, respectivament, com “(el terròs) se desfà” i “(la terra) ... qui s’esponja”¹¹⁹. Per la seva banda, Dolç és més coherent i acull sempre la segona accepció de l’adjectiu expressada de les dues maneres ja usades per Riber: amb el verb *desfer-se* (més el complement *en pols*) (a 1.44) i amb l’adjectiu *esponjós* (a 1.215-216; 2.204; 2.262-263).

eix *rarus* amb la negació o matisació del seu antònim (“consistent”): “peu consistante” i “la moins consistante”.

118. La junció de *puter a glaeba* ja es troba a Lucreci (LUCR. *rer. nat.* 5-142: *putribus in glaebis terrarum*).

119. A la traducció castellana, Riber opta, respectivament, per “podrida gleba”, “surcos mullidos”, “suelo blando” i “blando suelo” (RIBER 1934: 92, 99, 119 i 121).

4. La disposició de la plantació

Ja s'ha recordat que les característiques orogràfiques i edafològiques del sòl condicionaven el tipus de conreu i la disposició dels ceps (2.273-287). Virgili descriu un conreu en *ordines* (2.277: *indulge ordinibus*), paraula llatina que indica les “fileres”, “rengles”, “rengs”, “passades”¹²⁰ o “tires”¹²¹ de ceps. Precisament, per a *ordines*, Dolç prefereix una d'aquestes opcions: “(espaia folgadamente) els rengles”; per la seva banda, Riber ha comès un error en assimilar l'*ordinibus* a una altra de les accepcions d'*ordo* (“ordre”) i ha traduït “(sembla el vinyet folgadamente) simètric”. Probablement, rere aquesta opció de Riber s'entreu la traça de les traduccions franceses de Sommer i Desportes (1846)¹²² o de Henri Lantoin (1910)¹²³, els quals traslladen aquesta expressió llatina com “(parfaitement) symétrique(s)”.

Seguint les recomanacions ja presents en Teofrast, autor que podria ser una de les fonts d'aquesta secció virgílica¹²⁴, el poeta de Màntua recomana adaptar l'amplada de les fileres de ceps al tipus de sòl, defensant que siguin més espaciades en terrenys rostos (2.276-277)¹²⁵. Si més no al Principat, els adjectius emprats per qualificar aquesta disposició de la vinya, depenent de la distància entre les passades, són “espès” i “clar”. En conseqüència, es parla de “vinya espessa” i de “vinya clara”¹²⁶, segons si la separació entre fileres era, respectivament, més estreta o més folgada. En llatí, per a designar la disposició més serrada (l'equivalent del grec *πυκνός* de Teofrast) es fa servir l'adjectiu *densus*, *-a*, *-um* que Virgili empra en dues ocasions en el vers 2.275 (*densa sere: in denso non segnior ubere Bacchus*): en el primer cas, *densa* és emprat adverbialment (per *dense*) com recorda Servi en el seu comentari, potser perquè Virgili intenta reproduir la seqüència τὰ δὲ πυκνὰ φυτευτέον de Teofrast¹²⁷. Riber, amb la traducció “(si escolleixes [*sic*] un camp de terra densa) sembla el vinyet espès; no és peresosa la sarment en camp gras”, ha emprat l'adjectiu patrimonial (en un ús predicatiu) per a la primera aparició, però, en canvi, en traduir *in denso ... ubere* per “en camp gras”, ha comès un error, endut pel doble significat de *densus*¹²⁸, perquè el traductor de Campa-

120. DCVB, s.v. “passada” § 7.

121. DCVB, s.v. “tira § 3”, definit com a “rengle de ceps plantats”.

122. SOMMER, DESPORTES 1846, 32-34 (aquestes pàgines fan referència al llibre II, ja que cada llibre té numeració independent): “et que les intervalles laissés entre eux (sc. els ceps), coupés en ligne droit, y forment des allées parfaitement symétriques”.

123. LANTOINE 1910, 89.

124. Per exemple a THEOPH. H.P. 2.5.6 i a C.P. 3.7.1-2.

125. Aquesta és la mateixa interpretació que acull Servi en el seu comentari. Vegeu SERV. *georg.* 2.276: *eos* (sc. els *ordines*) *effice largiores*, és a dir, “fes-les (sc. les fileres) més espaciades”.

126. Per a la diferència entre “vinya espessa” i “vinya clara”, vegeu GIRALT 2002, 183-184; GIRALT 2008, 337-342.

127. THEOPH. C.P. 3.7.1. Thomas considerava que també es podia referir a *semina*. Vegeu THOMAS 1988, 206.

128. Per al significat de *densus*, com a “gras”, vegeu més amunt. Sobre les dificultats que provoca aquesta doble accepció de *densus*, vegeu MYNORS 1990, 135.

net ha entès que en aquest context *densus* s'aplicava a la qualitat del sòl, i no a la separació entre les passades¹²⁹. Dolç, en canvi, amb la solució “(si plantes en un camp de terra grassa), fes-ho en rengles serrats: quan la plantació és serrada ...”), ha optat per un adjectiu (*serrat*) sinònim d'*espès*, potser perquè “serré” és també l'opció de la traducció *Budé*¹³⁰.

Precisament, la disposició de la plantació és abordada als versos següents (2.277-287), un passatge difícil i no sempre entès ni traduït correctament¹³¹. Virgili hi defensa una idea de fons: la necessitat d'un conreu ordenat, simètric i regular. A efectes pràctics, en aquest passatge s'ha de determinar si Virgili al·ludeix a una simple disposició regular, en forma quadrada, o bé si es refereix, encara que no l'anomeni pel seu nom, a la disposició *in quincuncem* (la forma en què es disposen els cinc cercles que formen el número cinc en un dau), descrita per diversos autors antics¹³². En català, aquesta darrera disposició s'anomena “a portell”¹³³, mentre que la primera rep tradicionalment els noms de “al quadro”, “a marc reial” o “en quadrícula”.

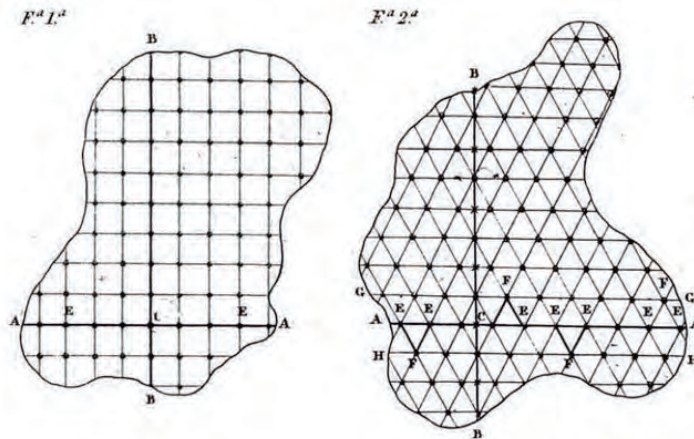

FIGURA 2: Disposició dels ceps al vinyet

129. Vegeu més amunt.

130. DE SAINT-DENIS 1957, 29: “Si tu traces l'emplacement du vignoble dans une plaine grasse, plante serré; quand la plantation est serrée ...”.

131. Vegeu SANDBACH 1928 i els comentaris de THOMAS 1988, 206-208 i MYNORS 1990, 135

132. Vegeu-ne les descripcions de Varró (VARR. *rer. rust.* 1.7.2 *qui habent arbusta, si sata sunt in quincuncem, propter ordines atque interualla modica*) de Ciceró (CIC. *Cato* 59: “*proceritates arborum et directos in quincuncem ordines*”), de Plini (PLIN. *nat.* XVIII 78: *in disponendis arboribus arbustisque ac uineis quincuncialis ordinum ratio uulgata et necessaria, non perflatu modo utilis, uerum et aspectu grata, quoquo modo intueare, in ordinem se porrigente versu*) i de Columel·la (COL. 3.13.4: *nonnulli tamen omnem uitem per denos pedes in quincuncem disponunt*”; 3.15.1: “*haec in quincuncem uinearum metatio expeditissima ratione conficitur*”).

133. Vegeu DCVB, s.v. “portell § 9”: “plantar els arbres en rengles paral·lels, però alternats de manera que cada arbre d'un rengle es correspon amb el punt central del buit dels rengles immediats”.

A l'esquerra, la disposició “a marc reial”, “en quadrícula” o “al quadro”; a la dreta, la disposició “a portell” (segons Antonio Sandalio DE ARIAS Y COSTA, *Leciones de Agricultura ...*, vol. 2, Madrid 1818², làmines 6a i 6b).

Dos versos introductoris (2.277-278) donen les indicacions generals sobre la plantació i tot seguit es plasma la comparació amb una unitat militar en formació (2.279-283); a la part final, un vers en resumeix la descripció general (2.284) i il·lustra les conseqüències benignes de la correcta disposició dels ceps (2.285-287). Tot amb tot, les dificultats interpretatives es concentren en els versos inicials (2.277-278) i final (2.284) del passatge, dels quals s'ofereix a continuació tant el text llatí com les solucions de Riber i de Dolç:

2-277-278	Riber (1918)	Dolç (1963)
<i>... nec setius omnis in unguem arboribus positus secto uia limite quadret</i>	“no res menys cada caminal s'enquadri en fileres perfectes i precises”.	“tant en un cas com en l'altre, (alineu els ceps), separant-los per senderons tallats exactament en angle recte” ¹³⁴
2.284	Riber (1918)	Dolç (1963)
<i>omnia sint paribus numeris dimensa uiarum</i>	“així mateix cascuna via sia igual d'espai i amb igual nombre d'arbres”.	“que els intervals entre els ceps siguin tots d'iguals dimensions” ¹³⁵ .

Sembla clar que Virgili centra l'atenció en la disposició de les *uiae* dins la vinya, perquè tal terme, cabdal per a la interpretació d'aquest passatge, hi apareix dues vegades: al seu inici (2.278) i al seu final (2.284). El problema és determinar a què fa referència *uia*¹³⁶, ja que dues solucions són possibles. D'una banda, diversos autors el consideren un simple sinònim d'*ordo* (mot que apareixia a 2.277) i el fan correspondre a les fileres o passades de ceps; altres consideren que *uia*, equivalent a la *semita* de Columel·la¹³⁷, indicaria els caminets dins de la vinya; seria equivalent a l'ús documentat en Plini el Jove, autor que fa servir *uia* per designar els caminets entre els parterres d'un jardí de roses¹³⁸; per tant, metafòricament, aquest mot podria designar l'espai

134. La traducció de Dolç és dependent de la traducció de DE SAINT-DENIS 1957, 29: “Dans un cas comme dans l'autre, aligne les plantes en les séparant par des sentiers qui se coupent exactement à angle droit”.

135. De nou és clara la dependència respecte de DE SAINT-DENIS 1957, 29: “Que tous les intervalles soient d'égaies dimensions”.

136. El problema central -que rau en la identificació del significat de *uia* (i també de *limes*)- ja havia estat individuat per RICHTER 1957, 223.

137. COL. 3.20.4; 4.20.5. En aquests dos contextos, GARCÍA ARMENDÁRIZ 2004, 296, nota 146, tradueix *semita* per “calle”, ja que en castellà aquest darrer terme indica el “camino entre dos hileras de árboles o de otras plantas” (*DRAE*).

138. PLIN. *ep.* 5.6.34: *nam uiae pluras intercedentibus buxis diuiduntur*.

que hi ha entre filera i filera de ceps¹³⁹, espai que en català rep denominacions diverses (*mitjà* o *mitgera* i també *bancal*¹⁴⁰, *bancalada*¹⁴¹, *bancada*¹⁴², o *captirot*)¹⁴³. En llatí el mitjà era pròpiament anomenat *interuallum* (literalment, l'espai "entre aspres"). Com que Varró, en un passatge que es considera la font d'aquest passatge de les *Geòrgiques*¹⁴⁴, parla d'*ordines* i d'*interualla*¹⁴⁵, per indicar, respectivament, les fileres (de ceps) i els mitjans (que les separen), diversos autors s'inclinen per creure que Virgili hauria heretat els *ordines* de Varró i hauria transformat els seus *interualla* en *uiae*. Però, com que *uia* no sembla que tingui aquest significat tècnic específic¹⁴⁶, caldria pensar que de nou Virgili n'està fent un ús figurat (procediment, d'altra banda, prou habitual en el poeta de Màntua).

Naturalment, l'elecció d'un o altre significat de *uia* —"filera de ceps" o bé alternativament "mitjà (entre les fileres de ceps)"— condiciona la interpretació del text virgilià. En la traducció de *uia* (a 2.278 i a 2.284), Riber i Dolç opten pel segon dels significats, però proporcionen solucions diverses: així Riber tradueix *uia* per "caminal" a 2.278¹⁴⁷, potser per derivació del "chemin" de Paul Lejay (1915)¹⁴⁸, mentre que Dolç prefereix "senderó", potser inspirat en el francès "sentier", present en el comentari explicatiu de Lejay (1915), en la traducció de Billiard (1933) i en la versió de De Saint-Denis (1957)¹⁴⁹. En

139. Vegeu GOELZER 1895 (cito per l'edició de 1916), 120: "*Via* désigne métaphoriquement l'espace libre entre chaque rangée de plants, espace que l'on peut comparer à un passage, à une allée".

140. *Bancal* és tanmateix un mot de diversos significats que pot portar a confusió. El DCVB, s.v. "bancal § III, 3" defineix el mot com "espai de terra situat entre dues tires de ceps per sembrar-hi llegums, cereals o altres plantes", però, en canvi el DIEC, s.v. "bancal 4" li dona una accepció molt més general: "tros de terra plana conreada, limitada per marges o rases". Al diccionari de Pere Sadurní (SADURNÍ 1996: 13, s.v.), *bancal* apareix amb un significat semblant: "trossos de terra treballada, en lloc coster, separats per marges escalonats").

141. SADURNÍ 1996, 13, s.v. "bancalada", acull aquest mot, definit com "tires, espai de terra entre dues files de ceps, on s'acostumaven a sembrar cereals o llegum (Canyelles)".

142. Segons el DCVB, en context vitícola, *bancada* té dues accepcions: d'una banda, indica "l'espai de terra comprès entre dues tires de ceps" (DCVB, s.v. "bancada" § 13), de manera que seria equivalent a *mitjà* (DCVB, s.v. "bancada" § 5: "llarga zona de terra conradissa situada entre dues tires de ceps o entre dos marges"); de l'altra, també designa el "camí que fan dins les vinyes per passar-hi el bestiar i carros durant la veremada" (DCVB, s.v. "bancada" § 14). La font per a aquest darrer significat és el *Diccionari Mallorquí-Castellà* de Pere Antoni Figuera (Palma, 1840). Vegeu també SADURNÍ 1996, 13, s.v. "bancada".

143. SADURNÍ 1996, 14, s.v. "captirot": "passada curta de ceps, escarrassera".

144. Per a la possible dependència de Virgili respecte de Varró, vegeu DOLÇ 1963, 113, nota 5.

145. VARR. *rer. rust.* 1.7.2: *ordines atque interualla modica*.

146. Per exemple, l'OLD no recull cap exemple de *uia* amb el significat d'*interuallum*. En el text de Teofrast (*H.P.* 2.5.6; *C.P.* 3.7.1-2) no es fa servir cap terme tècnic per indicar el mitjà, sinó que simplement es parla de l'ἀποστάσις, és a dir, de la "separació" entre els exemplars plantats.

147. SADURNÍ 1996, 14, s.v. "caminal": "pas que deixaven a la vinya de plantació espessa, retallant-ne les vergues, perquè s'hi pogués passar més fàcilment en les feines de recollida".

148. LEJAY 1915, 148.

149. LEJAY 1915, 148; BILLIARD 1931, 93 ("avec les autres sentiers").

canvi, a 2.284, mentre que Riber manté “via” per a la forma llatina *uia*, Dolç opta per traduir amb la fórmula de “interval·ls entre els ceps”, potser per dependència de les versions franceses anteriors¹⁵⁰.

Pel que als dos primers versos d’aquesta secció (2.277-278), la multitud d’interpretacions modernes, motivada per la dificultat de determinar els referents exactes del text llatí, queda reflectida en la diversitat de les traduccions recollides a l’Apèndix I.

Apèndix I
Diversitat d’interpretacions en la traducció
de VERG. *georg.* 2.277-278
(nec setius omnis in unguem / arboribus positus secto uia
limite quadret)

MARTYN 1746	“and no less let every path, or space, square with the cross path, the trees being planted exactly”.
DELILLE 1771	“qu’ils soient distribués en espaces égaux”.
BINET 1804	“mais que partout alignés avec soin, ils laissent entr’eux des intervalles réguliers, comme autant de routes qui se coupent à angles droits”.
CHARPENTIER 1833, 155	“et qu’avec soin alignés, tes ceps, comme autant de routes régulières, laisse entre eux des intervalles égaux”.
NISARD 1845	“et que tes ceps entrecoupés par des lignes égales, forment un carré parfait”.
SOMMER, DESPORTES 1846	“et que les intervalles laissés entre eux (<i>sc.</i> els ceps), coupés en ligne droit, y forment des allées parfaitement symétriques”.
COLLET 1843	“mais aie toujours soin queles intervalles égaux se coupent carrément”.
CONINGTON 1858	“Yes still (as much as when you plant close) let each avenue with drawn line as you set your trees exactly tally”.
CONINGTON 1858 ¹⁵¹	“Yet still so set your trees that the line of each avenue that you draw may exactly tally with the rest”.
DE OCHOA 1861	“(sacrifica algo al buen ordenamiento de las vides,) de modo que vengan á formar un cuadro perfecto , cortado por hileras iguales”.

150. DE SAINT-DENIS 1957, 29, tradueix simplement “interval·ls”, de gran tradició en les versions franceses dels segles XIX i XX (potser per influència del text de Varró anteriorment citat); aquestes sovint també hi afegien la fórmula “entre els ceps” (o expressions sinònimes). Vegeu BINET 1804, 237 (“laissent entr’eux des intervalles réguliers”); CHARPENTIER 1833, 155 (“laisse entre eux des intervalles égaux”); COLLET 1843, 558 (“les intervalles égaux”); SOMMER, DESPORTES 1846, 32-34 (“les intervalles laissés entre eux”, *sc.* els ceps); RAT 1932 (1967, 123): “l’alignement exact de tes ceps laisse entre eux des intervalles égaux et symétriques”.

151. Aquest autor ofereix aquestes dues traduccions equivalents.

NATURALISTE 1863	“que plantés à la file, ils (<i>sc.</i> les rangs) cadrent alignés dans un ordre immobile”.
DE SISCAR 1881	“con hileras de árboles limita las sendas que al cruzarse formen cuadros”.
CABARET-DUPATY 1886	“et que vos ceps, parfaitement alignés, laissent entre eux des intervalles égaux”.
HINSTIN 1891, 160 ¹⁵²	“et que tes ceps, entrecoupés par des lignes égales, ne forment pas un ensemble moins exactement symétrique”.
GOELZER 1896 ¹	“(que toutes les allées) soient symétriques, chaque rangée étant coupée par une autre”.
PAGE 1898	“let every avenue with its intersected cross-path (or ‘where it intersects the cross- path’) square to a nicety”.
LANTOINE 1910	“dépose les pieds de vigne de telle sorte que leurs lignes , traversées par des allées bien régulières, aboutissent à un ensemble parfaitement symétrique”.
LEJAY 1915	“que le chemin , <i>uia</i> (qui sépare les lignes d’arbres), fasse un angle droit par le fait qu’il coupe une autre ligne”.
RIBER 1918	“(no res menys) cada caminal s’enquadri en fileres perfectes i precises”.
GOELZER 1926	“(dispose tes plants dans un ordre tel quel) les allées qui les séparent se coupent exactement à angle droit et forment un ensemble symétrique”.
BILLIARD 1933	“ de toute façon, les pieds étant mis en place, toutes les voies de desserte, avec une impeccable symétrie, se coupent à angle droit avec les autres sentiers ”.
RAT 1932	“l’alignement exact de tes ceps laisse entre eux des intervalles égaux et symétriques”.
RIBER 1934	“mas todos los intervalos se correspondan perfectamente y al cruzarles las sendas formen cuadros”.
DAY LEWIS 1940	“but see that the alleys / of tree are planted there in squares with equal precision”.
DELLA CORTE 1942	“ciò non di meno ogni riga, tracciato il filare, deve a pennello inquadrare i piantini disposti”.
HUBAUX, TOMSIN 1946	“mais, de toute manière / aligne bien tes ceps en quinconces égaux”.
JERMYN 1947	“and yet, nonet he less, / Let every avenue with clear-drawn line / tally exactly (when you set your trees)”.
DE SAINT DENIS 1956	“(dans un cas comme dans l’autre) aligne les plants en les séparant par des sentiers qui se coupent exactement à angle droit”.

152. És substancialment una còpia de NISARD 1845.

DE SAINT DENIS 1956 (nota)	“chaque passage cadre «à l’ongle» avec le «cordeau» de la ligne”.
RICHTER 1956	“soll jeder Zwischenpfad mit dem von ihm geschnitten Rainweg einen exakten rechten Winkel bilden”.
ESPINOSA 1961	“así en tu viña, que las sendas formen sus cruces con perfecta simetría”.
QUEROL 1963 ¹⁵³	“(sacrifica algo al buen ordenamiento de las vides,) de modo que vengan a formar un cuadro perfecto, cortado por hileras iguales”.
DOLÇ 1963	“(tant en un cas com en l’altre) alineu els ceps, separant-los per senderons tallats exactament en angle recte”.
MACKENZIE 1969	“in any case / be sure the alleys are exactly square”.
WILKINSON 1969	“none the less exactly / each avenue between the trees must square / with each cross-path”.
CONTE, BARCHIESI 1981	“ma non di meno ogni sentiero tracciato in linea fra le piante disposte dovrà quadrare perfettamente”.
SEGURA RAMOS 1981	“(en cualquier caso), las calles que forman las viñas deben ser exactamente perpendiculares entre sí”.
WELLS 1982	“at the same time make certain / that the avenues square exactly where they cross”.
CUATRECASAS 1988	“una vez plantadas las cepas, no menos deben ser todos los pasillos perfectamente simétricos en los límites marcados”.
THOMAS 1988	“... let every pathway make a perfect right angle ... with its intersected cross-path”.
RECIO, SOLER 1990	“(no obstante), cada senda, dispuestas las plantas cuidadosamente, forme un ángulo recto al cortar las líneas”.
VELÁZQUEZ 1994	“(en todo caso), después de alinea las cepas, todos los pasillos han de cuadrar con perfecta simetría, cortados en ángulo recto”.
MICHEL, DION, HEUZÉ 1997	“mais que toujours les allées tracées au cordeau, (quand les arbres sont plantés) se coupent à angle droit”
ERREN 1985	“deswegen müssen aber doch alle Stöcke aufs Tüpfelchen sitzen und der Querweg rechtwinklig auf die Schneise treffen”
CLAVEL-LÉVÊQUE 2004	“qu’une voie régulièrement coupée par un sentier (<i>limite</i>) ferme le carré de tes ceps bien alignés”.
FALLON 2006	“Make sure that they run parallel and still maintain right angles with the boundary lines” ¹⁵⁴ .
JOHNSON 2009	“but still let every path, (when trees are set), square plumb with each cross-path intersecting”.

153. És una represa de la traducció de DE OCHOA (1861).

154. La nota de E. Fantham (a les pàgines 99-100) alludeix a la formació en *quincunx*.

GHISELLI, GALLAVOTTI, LASAGNA 2013	“ogni sentiero deve quadrare a perfezione con il confine tracciato”.
SOCAS 2014	“Pero no olvides que cada calle cuadre a la perfección en lindes transversales al plantar las matas ”.

En bona part, la problemàtica deriva del significat que es vulgui atorgar al verb principal d'aquests dos versos (*quadret*) i de la identificació de l'estructura sintàctica de l'oració. *Quadro* té un sentit tècnic, derivat del significat originari, “fer quadrar”, “formar un quadrat”, “donar/tenir forma quadrada”¹⁵⁵. Normalment, quan el verb assumeix aquests significats, s'empra en sentit absolut, sense complements necessaris¹⁵⁶. És aquest el significat que, segons l'*OLD*, tindria *quadro* en aquest passatge, perquè aquest diccionari il·lustra aquesta accepció particular (construït sense necessitat de complements), definida com a “to form a rectangular shape or pattern”¹⁵⁷, precisament amb aquest passatge de les *Geòrgiques*. Segons aquesta interpretació, doncs, el passatge indicaria “que la *uia* formi un quadrat perfecte”. En aquest cas, *limite secto* seria un complement —potser un ablatiu instrumental com defensava Lejay— que indicaria el procediment per dur a terme l'acció (és a dir, com es crea el quadrat)¹⁵⁸.

Altres autors opten per atorgar a *quadro* un significat diferent. En efecte, aquest verb té un sentit derivat de l'anterior que indica “quadrar (amb)”, “avenir-se bé (amb o a)”, “conformar-se una cosa amb una altra”, “adequar-se a”, que incorpora un complement, normalment en datiu¹⁵⁹. Si es fa cas de Servi, semblaria que aquest és el significat que cal donar-li en aquest context, ja que aquest autor, en el seu comentari¹⁶⁰, fa *quadret* sinònim de *consentiat* i de *congruat*¹⁶¹.

Cal també determinar què implica el terme *limes*, mot que té un diverses accepcions aplicables en un context agrari. A partir del sentit etimològic origi-

155. *OLD*, s. v. “*quadro* 1”.

156. L'exemple dels diccionaris és COL. 11.2.13: *abies atque populus ... ad unguem quadrantur* (“perfectly squared” en la traducció de FORSTER, HEFFNER 1959. Noteu que l'agrònom fa servir la mateixa expressió *ad unguem* (“a la perfecció”, “exactament”) que emprà Virgili.

157. *OLD*, s. v. “*quadro* 3”. L'altre exemple és COL. 5.1.13: “*iugeri autem modus si semper quadraret ...*” (GARCÍA ARMENDÁRIZ 2014, 367: “si al realizar una medición la forma de la yuga fuera siempre rectangular”).

158. LEJAY 1915, 148. En el seu comentari, Lejay sosté que el participi representa la idea abstracta pròpia de l'acció verbal (com *Sicilia amissa* que tradueix “la perte de la Sicilie”), de manera que caldria traduir (literalment) “amb el tall del *limes*” o “tallant el *limes*”. En aquest cas, tradueixo *secto* amb el nostre “tallar”, acollint-me a l'accepció § 7 que aquest verb té al *DCVB*: “travessar en creu, passar d'un costat a l'altre d'una ratlla, d'una superfície, d'un cos”.

159. *OLD*, s. v. “*quadro* 4”.

160. SERV. *georg.* II 278.

161. Aquest és el sentit que per a aquesta expressió recull, per exemple, el *LS*, s. v. “*quadro* II”: “to square or agree with, to fit, suit”, amb la citació del vers virgilià (*secto uia limite quadret*), assumint que *secto ... limite* és efectivament el complement de *quadro*.

nal, *limes* indicaria les franges de terreny o caminals que separaven les seccions a l'interior d'un camp (posteriorment, passaria a designar especialment les delimitacions externes d'un terreny, marcades o no amb fites). Aquesta és la opinió de la majoria d'autors, de manera que *limes* seria un simple sinònim de *semita*¹⁶², equivalent a l'ús figurat de *uia*¹⁶³. Alguns autors fan una successiva distinció —no avalada per la documentació lèxica que conservem, però inspirada en la *Constitutio <limitum>* recollida pel gromàtic Higini¹⁶⁴— entre *uiae* i *limites*, per la qual els segons serien perpendiculars de les primeres¹⁶⁵. L'ablatiu *limite* està complementat amb el participi *secto*, que Servi considera sinònim de *ducto*¹⁶⁶, però que altres autors entenen en el seu sentit etimològic de “tallar” (o, en el sentit figurat de “travessar”), donant a entendre una disposició perpendicular o, més rarament, obliqua¹⁶⁷.

El vers conclusiu d'aquesta secció (*omnia sint paribus numeris dimensa uiarum*) és també objecte d'interpretacions alternatives. En primer lloc, cal assenyalar que *omnia* pot ser entès com referit pròpiament a *dimensa* (“totes les mides”), o com a referit, impròpiament, en enàllage, a *uiarum* (“de tots els mitjans”)¹⁶⁸. Tanmateix, la idea de fons d'aquest vers no ofereix massa dificultats, perquè es recomana la regularitat (*paribus numeris*) de l'amplada (*dimensa*, literalment, “les mides”, “les mesures”) de les *uiae*, rere les quals caldria veure els nostres “mitjans”.

Les traduccions d'aquest vers conclusiu depenen de la interpretació que se'n faci. Riber, que desfà completament la construcció llatina, tradueix el primer terme *uia* simplement per “via” i *dimensa* per “espai”: “cascuna via sia | igual d'espai i amb igual nombre d'arbres” (on supleix “d'arbres” com a complement de *numeris*). La traducció de Dolç, “que els intervals entre els ceps siguin tots d'iguals dimensions”, depèn de les traduccions franceses anteriors¹⁶⁹: manté l'estructura original llatina i només es permet la llicència d'introduir “entre els ceps” per precisar el significat de *uia*, seguint els models francesos.

El problema principal de tota aquesta secció relativa a la disposició de la

162. L'equivalència és defensada amb la citació de VARR. *rer. rust.* 2.4.8 i de COL. 1.8.7: *semitas nouosque limites in agro fieri ne patiat, neue hospitem, nisi amicam familiaremque domini necessarium, receperit*, encara que la citació de l'escriptor de Gades sembla avalar la interpretació de *limes* en el seu sentit derivat. Així, en la traducció de GARCÍA ARMENDÁRIZ 2004, 163, mentre les *semitae* serien els caminals (“sendas”), *nouos limites* serien les delimitacions recents fetes a la finca (“lindes nuevas”).

163. Vegeu les traduccions recollides a l'Apèndix I.

164. HYG. Grom. THULIN 132, 6-12. Vegeu SANDBACH 1928, 59, nota 2 (a partir de PLIN. *nat.* XVIII 133 i de COLVM. I 8, 7), per a qui els *limites* serien les “vies” (més) amples que divideixen una plantació en seccions.

165. Per exemple, vegeu MARTYN 1746, 202: “*Limes* is the cross path, which, in the square figure, cuts the other at right angles”; PAGE 1898, 266-267; WINBOLT s.a., 69; ERREN 2003, 431, per al qual *uia* estaria “in Beziehungsumkehr mit *limite*”.

166. SERV. *georg.* 278: *SECTO LIMITE. Ducto*.

167. DELLA CORTE 1986: “secto limite: in modo trasversale, tagliando il sentiero obliquamente”.

168. THOMAS 1988, 208.

169. Vegeu més amunt.

plantació, com ja s'ha dit, és determinar quin tipus de plantació descriu Virgili. L'opció per una distribució *in quincuncem* vindria avalada no solament pels testimonis d'altres autors (en particular, de Varró), sinó també per la comparació de la plantació amb un esquadró militar descrita per Virgili en els versos immediatament posteriors (279-283)¹⁷⁰. És la més acceptada per la crítica virgiliana¹⁷¹, encara que amb algunes matisacions¹⁷², i té una llarguíssima tradició al darrere. Entre els primers autors que la defensen cal citar la paràfrasi de les *Geòrgiques* de Nicholas Grimald (*Grimoaldus*) († 1562), publicada el 1591¹⁷³, i també la *Hydriotaphia and The Garden of Cyrus* de Sir Thomas Browne, publicada el 1658¹⁷⁴. Fins i tot, una traducció anglesa recent adapta gràficament aquesta particular estructura en la disposició dels versos.

Apèndix II

La traducció en forma gràfica de *quincunx* dels versos 2.277-278 de les *Geòrgiques* (Chew 2002, 59)

Once the trees		are in position
	just so much	
	should each path	
Between		fit fair and square
	cornered	
	in right angle	
Exacitude		fine to the nick
	of hair	
	and nail	
crossways		intersecting;

Riber no ha fet cap mena de referència a aquesta disposició *in quincuncem*; Dolç l'ha assumida plenament a partir de la monografia de Raymond Billiard (1928)¹⁷⁵. En tot cas, i sense voler entrar a fons en el debat, com assenyada-

170. THOMAS 1988, 207 hi veu quelcom més que una simple imitació de Lucreci (LUCR. *rer. nat.* 2.323-332).

171. Per a aquesta interpretació, vegeu, per exemple, LEJAY 1915, 148, BILLIARD 1928, 189, seguit per DE SAINT-DENIS 1956, 97.

172. THOMAS 1988: "V(irgil) however is thinking, not of the pattern of the trees, but of the spaces which it creates -the pathways (*uia* and *limite*) which crosses each other at right angles, with each tree surrounded by a square of pathway".

173. GRIMALD 1591, 39-40.

174. BROWNE 1658, 100: "That the same was used in Latine plantations is plainly confirmed from the commending penne of Varro, Quintilian, and handsome Description of *Virgil*" (en nota cita precisament els versos 2.277-278 de les *Geòrgiques*).

175. BILLIARD 1928, 195-197.

ment adverteixen alguns crítics, Virgili no empra pas el terme *quincunx*, ni les instruccions que dona, en termes generals, semblen que *necessàriament* s'hagin de referir a una disposició d'aquesta mena¹⁷⁶. Potser només hi descriu una simple plantació de forma quadrada, com ja van sostenir Germain Vaillant de Guélis (*Germanus*) († 1587) i Juan Luis de la Cerda († 1647) en els seus respectius comentaris virgilians (del 1575 i del 1619, respectivament)¹⁷⁷. En resum, la conclusió és clara: per a Virgili una disposició regular de la plantació (ja sigui al quadro o a portell) no solament proporciona la simetria i regularitat del conreu, en termes de gaudi estètic, sinó que té una funcionalitat pràctica immediata en garantir el creixement equilibrat dels ceps.

Conclusió

En la traducció de les *Geòrgiques*, tant Riber com Dolç mostren una pluralitat d'opcions traductològiques, no constants, en el trasllat dels termes tècnics i dels usos reals i figurats dels mots relatius al conreu del cep. La seva tasca ha estat afavorida per la riquesa i varietat del català, llengua amb abundants geolèctes i topolectes relatius al món de la vinya i del vi, fins al punt de comptar amb diversos diccionaris específicament dedicats a aquesta matèria¹⁷⁸. No és estrany, doncs, que les dues traduccions nostrades hagin incorporat molta d'aquesta riquesa lèxica patrimonial en bona mesura procedent del pou inesgotable del català de Mallorca¹⁷⁹.

No voldria deixar passar per alt algunes de les preferències traductològiques de cada un dels dos traductors, tot tenint present que no se sap l'edició llatina que va emprar mossèn Riber, fet que, indefectiblement, convida a la prudència. Ell mateix, en optar per la poesia, es pren abundants llicències, prescindint d'alguna seqüència del text llatí o afegint-hi alguna perífrasi addicional per facilitar-ne la comprensió. Dolç és, per norma, més fidel a l'original. Així, el poeta de Santa Maria manté les metonímies virgilianes, en particular, quan el nom de la divinitat —en aquest cas, Bacus— fa referència a algun element de la seva esfera d'actuació —en el cas d'aquesta divinitat, la vinya o el vi; Riber, per contra, desfà la relació i opta per recuperar el significat amagat. Així, el teònim *Bachus* ha estat transformat en “les vinyes bàquiques” (2.37), “la vinya” (2.113), “vinyes” (2.191) “el vi (2.228) o “la vinya (2.240) o “el sarment” (2.275). Una altra de les curiositats de Riber com a traductor és la duplicació dels ren-

176. RICHTER 1957, 223; MYNORS 1990, 136: “He (sc. Virgili) may well have had it (sc. la disposició *in quincumcem*) before his mind's eye, but it is not expressed in his Latin”.

177. VAILLANT DE GUÉLIS 1575, 85; DE LA CERDA 1619, 300-301 (cito per l'*editio locupletata* del 1619).

178. VEGEU GRIERA 1965; SADURNÍ 1996; RULL 1997; ROMANÍ 1998; RULL 1999; FAVÀ 2001; FAVÀ 2003; ESTRUCH 2010¹; CALAFAT 2017; ESTRUCH 2020².

179. En aquest sentit, vegeu les sàvies paraules de Jaume Vidal Alcover, amb l'advertència que “a Mallorca els termes vitícoles han estat sempre els del Pla” (VIDAL ALCOVER 1991: 216).

diments catalans. Així, per exemple, l'adjectiu *siluestria* de *georg.* 2.2, aplicat als *uirgulta*, ha estat traduït per “silvestres de les selves” (simplement, “dels boscos” en la versió de Dolç); de la mateixa manera, a 2.406-407 (*relictam / persequitur uitem attondens*) Riber tradueix “recerca la parra abandonada i viciosa i la ton”, on “i viciosa” ha de venir de la presència de *uilem* com a variant manuscrita alternativa de *uitem*. El mateix s'esdevé a 2.317 on *concretam*, que complementa *radicem*, ha estat traduït amb dos adjectius (la rel “subtil i fredeluga”) i a 2.379 quan *cicatrix* ha estat girada en “el dolor i l'esquinç d'una ferida”.

En alguns casos, però, especialment en passatges compromesos, és possible resseguir la genealogia de les opcions traductològiques, identificant l'origen en alguna baula de la tradició anterior; en el cas de Riber, tanmateix, l'absència de qualsevol indicació auxiliar —l'obra conté exclusivament la traducció, sense pròleg ni notes explicatives— no facilita la recuperació dels seus models, però, pel que he pogut comprovar, sembla que degué tenir a la vista, si més no, les traduccions franceses d'Henri Lantoiné (1910) i el comentari escolar de Paul Lejay (1915)¹⁸⁰.

En canvi, les referències bibliogràfiques de Dolç permeten, en canvi, entendre alguna de les seves decisions traductològiques i determinar el deute del santamarier envers la tradició anterior, en especial, envers la traducció *Budé* d'Eugène de Saint-Denis (1957).

És veritat que moltes de les expressions de Virgili, quan es poden entendre, no sempre resulten adaptables a les realitats contemporànies i als usos de les llengües modernes. Per això, les traduccions de Riber, aquell “humanista pagès” com el va definir Jaume Vidal Alcover¹⁸¹, i de Dolç, reflecteixen una determinada interpretació del text llatí que no sempre és compartida per la resta de la *scholarship* virgiliàna. Això és, fins a cert punt, inevitable, ja que tot traductor, fill del seu temps i dels seus mitjans, esdevé un intèrpret singular del text original.

ABREVIATURES

ALDC = A.M. BADIA, L. PONS, J. VENY, 1993-2014, *Atles lingüístic del domini català*, 7 vols. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans - Universitat de Barcelona.

Dag = *Diccionari Aguiló* 1915-1934, 8 vols., Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

DAgr = *Diccionari d'Agricultura* 2011, Govern Balear, Conselleria de Presidència, Agricultura i Pesca.

DCVB = A.M. ALCOVER, F. de B. MOLL 1930-1962, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca.

180. LANTOINE 1910; LEJAY 1915.

181. VIDAL ALCOVER 1991, 199.

- DECat* = J. COROMINES 1980-1991, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona.
- DFa* = P. FABRA 1932, *Diccionari general de la llengua catalana*, Barcelona, Llibreria Catalònia.
- DIEC*¹ = *Diccionari de la llengua Catalana* 1995¹, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- DIEC*² = *Diccionari de la llengua Catalana* 2007², Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- DNV* = *Diccionari normatiu valencià* 2014, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- DRAE* = *Diccionario de la Real Academia Española de la Lengua* 2014²³, Madrid, Academia Española de la Lengua.
- LS* = *Latin Dictionary founded of Andrew's edition of Freund's Latin Dictionary revised, enlarged and in great part rewritten by Ch.T. Lewis, ... and Ch. Short* 1879¹, Oxford, Clarendon Press.
- OLD* = *Oxford Latin Dictionary* 1968, Oxford, Clarendon Press.
- ThLL* = *Thesaurus linguae Latinae : editus auctoritate et consilio academiarum quinque Germanicarum Berolinensis, Gottingensis, Lipsiensis, Monacensis, Vindobonensis*, 1900 - , Lipsiae, B.G. Teubner.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Actes Riber* 2011, *Actes de les Jornades d'Estudi sobre Llorenç Riber (Binissalem-Campanet, 11 i 13 d'octubre de 2008)*, Barcelona.
- J. BALCELLS 2009, *Virgili. Bucòliques. Traducció de Joaquim Balcells. Amb il·lustracions de Josep S. Jassans. Presentació de Josep Morán. Introducció de Montserrat Pagès i Maria Paredes*, Barcelona.
- M.R. BASTARDAS 1994, *La formació dels col·lectius botànics en la toponímia catalana*, Barcelona.
- J. BELLÉS 1999, *Virgili. L'Eneida. Traducció de J. Bellés*, Barcelona.
- E. BENOIST 1867¹ [1889²], *Oeuvres de Virgile. Texte latin, publié d'après les travaux les plus récents de la philologie avec un commentaire critique et explicatif, une introduction et une notice par Eugène Benoist. Bucoliques et Géorgiques*, Paris.
- R. BILLIARD 1913, *La vigne dans l'antiquité d'après les Géorgiques de Virgile*, Lyon.
- R. BILLIARD 1928, *L'agriculture dans l'Antiquité d'après les Géorgiques de Virgile*, Paris.
- R. BILLIARD 1933, *Les Géorgiques de Virgile. Texte et traduction avec une introduction et des notes par Raymond Billiard. Préface de Pierre de Nolbac (Les beaux textes illustrés)*, Paris.
- R. BINET 1804, *Œuvres de Virgil*, vol. I, Paris.
- M.C. BOSCH 1981, "Llorenç Riber i els clàssics", *Lluc* 699, setembre-octubre 1981 [número monogràfic dedicat a Llorenç Riber en motiu del centenari del seu naixement], pp. 156-158.

- M.C. BOSCH 1984, "Miquel Dolç humanista", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 40, pp. 309-320.
- M.C. BOSCH 1995, "Miquel Dolç, traductor", *El Mirall* 75 (setembre-octubre), pp. 21-23.
- M.C. BOSCH, 1996, "La traducció de l'Eneida de Mn. Riber", in *I Congrés Internacional sobre Traducció (abril 1992). Actes*, ed. Miquel Edo, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, vol. II, pp. 885-896.
- M.C. BOSCH 1996, "Pròleg", in *La Guerra de Jugurtha i la Conjuració de Catilina*, Mallorca.
- M.C. BOSCH 1997, "Un lema per a Miquel Dolç: *nec mora nec requies*", *Homenatge a Miquel Dolç. Actes del XII Simposi de la Secció Catalana i I de la Secció Balear de la SEEC. Palma, 1 al 4 de febrer de 1996*, M.C. Bosch, M.A. Fornés, eds., Palma de Mallorca, pp. 653-665.
- M.C. BOSCH 2009, "Llorenç Riber, traductor", in *Litterae humaniores del Renacimiento a la Ilustración. Homenaje al profesor José María Estellés*, F. Grau, J. M. Maestre, J. Pérez (eds.), València (*Quaderns de Filologia de la Universitat de València* 69), pp. 119-135.
- M.C. BOSCH 2011, "Mn. Llorenç Riber, traductor", *Actes de les jornades d'estudi sobre Llorenç Riber: Binissalem-Campanet, 11 i 13 d'octubre de 2008*, ed. P. Rosselló, [Barcelona - Palma], Consell Insular de Mallorca – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 53-74.
- TH. BROWN 1658, *Hydriotaphia, urne-buriall, or, a discourse of the sepulch-rall urnes lately found in Norfolk. Together with the garden of Cyrus, or the quincunciall, lozenge, or net-work plantations of the ancients, artificially, naturally, mystically considered. With sundry observations* London.
- G. BRUGNOLI 1988, "Servio", *Enciclopedia Vergiliana*, vol. IV, Roma, pp. 805-813.
- TH. CABARET-DUPATY 1886, *Oeuvres complètes de Virgile traduites en français*, Paris.
- P. CALAFAT 2017, *Vinyòvol. Vocabulari pagès de la vinya i el vi*, Palma.
- F. CALERO 1998, "Traducir a Vives: elogio crítico de Lorenzo Riber", *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Latinos* 15, pp. 529-539.
- M.G. CARILLI 1993, "L'umanizzazione della natura nelle *Georgiche*: metafore del corpo umano," in *Mosaico: Studi in onore di Umberto Albini*, Genova, pp. 61-67.
- M.G. CARILLI 2005, "Umanizzazione delle api nel IV libro delle *Georgiche*," *Silvae di Latina Didaxis: Quaderni Quadrimestrali di Saggistica e Didattica* 6 num. 15/16, 21-57.
- M.G. CARILLI 2006, "Natura umanizzata in Virgilio: spunti dottrinali e fantasia poetica," *Studi Umanistici Piceni* 26, pp. 101-114.
- M. CHARPENTIER 1833, "Georgiques", a *Oeuvres complètes de Virgile. Traduction nouvelle par Mm. Villenave et Charpentier. Tome premier par M. Charpentier*, Paris. [republicada en múltiples ocasions].
- K. CHEW 2002, *Virgil. Georgics. Translated, with Introduction and Notes*, Indianapolis & Cambridge.

- M. CLAVEL-LÉVÊQUE 2004, "Potentialités naturelles et viticulture: le cas du Languedoc méditerranéen central", *Espaces intégrés et ressources naturelles dans l'Empire romain. Actes du colloque de l'Université de Laval - Québec (5-8 mars 2003)*, Besançon, pp. 77-94. (Collection ISTA, 939).
- A. COBOS 2014, *Publi Virgili Maró. Les Bucòliques. Traducció d'Antoni Cobos Fajardo*, Vilobí d'Onyar.
- G. COLOM 1928, *Llorenç Riber i Campins. Notes per una biografia*, Mallorca.
- F. COLLET 1843¹, "Les Géorgiques", a *L'Énéide de Virgile. Traduction nouvelle de M. de Pongerville ... Les Bucoliques et les Géorgiques. Traduction de M. Ferdinand Collet*, vol. I, Paris, pp. 523-621.
- F. COLLET 1850², "Les Géorgiques", a *L'Énéide de Virgile. Traduction de M. de Pongerville ... Les Bucoliques et les Géorgiques. Traduction de M. Ferdinand Collet*, vol. II, Paris, pp. 332-484.
- J. CONINGTON 1858¹, *P. Vergili Maronis opera with a commentary by John Conington*, vol. I, London.
- G.B. CONTE, A. BARCHIESI 1981, *Virgilio. Georgiche, Introduzione di Gian Biagio Conte. Testo, traduzione e note a cura di Alessandro Barchiesi*, Milano.
- M. COSTA I LLOBERA 1906, *Horacianes*, Barcelona.
- A. CUATRECASAS 1988, *Virgilio. Bucólicas. Geórgicas. Introducción, traducción y notas de Alfonso Cuatrecasas*, Barcelona.
- C. DAY LEWIS 1940, *The Georgics of Virgil*, London.
- J.L. DE LA CERDA 1619, *P. Virgilii Maronis Bucolica et Georgica argumentis, explicationibus, notis illustrata ... Editio cum accurata, tum locupletata, et indicibus necessariis insignata*, Lugduni.
- F. DELLA CORTE 1986, *Le Georgiche di Virgilio. Commentate e tradotte*, Genova.
- J. DELILLE 1771, *Les Georgiques de Virgile*, Paris.
- E. DE OCHOA 1869, *Obras completas de P. Virgilio Marón*, Madrid, impr. de M. Rivadeneyra.
- G. DE PLINVAL 1944, "À travers le Livre II des Géorgiques de Virgile", *Museum Helveticum* 1/2, pp. 77-86.
- R. DE SISCAR Y DE MONTOLIU 1881, *Las Geórgicas de P. Virgilio Marón traducidas en verso suelto castellano*, Barcelona.
- A. DESPORTES, E. SOMMER 1846, *Les auteurs latines expliqués d'après une méthode nouvelle par deux traductions françaises l'une littérale et juxtalinéaire présentant le mot à mot français en regard des mots latins correspondants l'autre correcte et fièle précédée du texte latine avec des sommaires et des notes par une société de professeurs et de latinistes. Virgile. Les Géorgiques*, Paris [Traduction par Auguste Desportes. Texte établi par Édouard Sommer] [republicada en múltiples ocasiones (1885)].
- M. DOLÇ 1955, *Virgili. L'Eneida. Traducció poètica per Miquel Dolç*, Barcelona.
- M. DOLÇ 1956, *Virgili. Bucòliques. Text revisat i traducció de Miquel Dolç*, Barcelona.
- M. DOLÇ 1958a, *Virgili i nosaltres. Conferència pronunciada amb motiu de la clausura dels cursos de llengua i literatura valenciana de Lo Rat Penat el dia 15 de juny de 1958*, València.

- M. DOLÇ 1958b, *Virgili. L'Eneida. Traducció, pròleg i notes de Miquel Dolç*, Barcelona.
- M. DOLÇ 1972-1978, *P. Virgili Maró. Eneida. Text revisat i traducció de Miquel Dolç*, Barcelona, 4 vols.
- M. DOLÇ 1963, *P. Virgili Maró. Geòrgiques. Text revisat i traducció de Miquel Dolç*, Barcelona.
- E. D'ORS 2005, "Llorenç Riber, noucentista", in E. d'Ors, *Obra catalana d'Eugeni d'Ors VI. Glossari 1912-1913-1914 (Edició, presentació i notes de Xavier Pla)*, Barcelona, pp. 557-560.
- M. ERREN 1985-2003, *P. Vergilius Maro. Georgica herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Manfred Erren*, Heidelberg.
- A. ESPINOSA PÓLIT, *Virgilio en verso castellano. Bucólicas. Geórgicas. Eneida*, México.
- M. ESTRUCH 2010¹, 2020², *Mil veus de Bacus. Diccionari etnolingüístic de la vinya i el vi*, Barcelona.
- P. FALLON 2006, *Virgil. Georgics. A new translation by P. Fallon*, Oxford.
- H.R. FAIRCLOUGH 1916, *Virgil. Eclogues, Georgics, Aeneid. Translated by H.R. Fairclough*, Cambridge, MA.
- X. FAVÀ 2001, *Diccionari dels noms de ceps i raïm. L'ampelonímia catalana*, Barcelona.
- X. FAVÀ 2003, "Els noms dels ceps i raïms a la lexicografia catalana del segle xx. Algunes propostes per al DIEC", *Estudis Romànics* 25, pp. 167-185.
- A. FEBRER I CARDONA 1991, *Les Bucòliques de Virgili traduïdes per Antoni Febrer i Cardona. Amb un prefaci de Maria Paredes i Baulida*, [Barcelona], Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- E.S. FORSTER, E.H. HEFFNER 1959, *Columella. On agriculture III. Books 10-12. On trees. Translated by E.S. Forster, E.H. Heffner*, Cambridge, MA.
- J.I. GARCÍA ARMENDÁRIZ 2004, *Columela. Libro de los árboles. La labranza. Libros I-V. Introducción, traducción y notas de José Ignacio García Armendáriz*, Madrid.
- M. GARCIA SILVESTRE, *Virgili. Eneida. Traduïda per M. Garcia Silvestre*, Barcelona.
- A. GHISELLI, C. GALLAVOTTI, M. LASAGNA 2013, *Virgilio. Georgiche. Libro Secondo. Traduzione con testo a fronte di Alfredo Ghiselli. Prefazione di Carlo Gallavotti. Note di Mauro Lasagna*, Cesena.
- E. GIRALT 2002, *Empresaris, nobles i vinyaters: 50 anys de recerca històrica: Escrits seleccionats*, València.
- E. GIRALT 2008, *Història agrària dels Països Catalans. Volum. III. Edat moderna*, Barcelona.
- D. GIRONA Y LLAGOSTERA 1916, "Memòria de Secretaria. Exercici de 1915 a 1916", *Butlletí de l'Ateneu Barcelonès*, any II, núm. 8, octubre-desembre, pp. 313-320.
- H. GOELZER 1926, *Les Géorgiques. Texte établi et traduit par Henri Goelzer*, Paris.
- A. GRIERA 1965, *La vinya, la verema i el vi*, Sant Cugat del Vallès.
- N. GRIMALD 1591, *In Publi Vergili Maronis iv libros Georgicorum*, London.

- CH. G. HEYNE 1789, *P. Virgili Maronis opera in tironum gratiam perpetua annotatione novis curis illustrata a Chr. Gottl. Heyne. Tomus prior. Editio altera emendatior et locupletior*, Lipsiae.
- G. HINSTIN 1891, *Oeuvres de Virgile*, vol. I, Paris.
- J. HUBAUX, A. TOMSIN 1946, *Virgile. Les travaux rústiques (Georgica). Traduction nouvelle en alexandrines non rimés*, Liège.
- L.A.S. JERMYN 1954, *The Ostrakon: Being the final revision of part of a paper read to the Virgil Society, on 19th January 1952, under the title Learning's crumbs and unconsidered trifles*, Sanderstead.
- K. JOHNSON 2009, *Virgil. The Georgics. A Poem on the Land. Translated and edited by Kimberly Johnson*, London.
- P. LEJAY 1915, Paul LEJAY, *Virgile. Les Géorgiques. Texte latin. Publiées avec une étude littéraire, des notes critiques, des notes explicatives et un index des noms propres*, Paris.
- K.R. MACKENZIE 1969, *Publius Vergilius Maro. The Georgics. Translated into English Verse...*, London.
- M.A. MARTÍ I CORTADA 1839, *Llàgrimes de la viudesa*, Barcelona.
- Ch. MARTINDALE 2019, "Virgilian didaxis: value and meaning in the Georgics", *The Cambridge companion to Virgil*, edited by Fiachra Mac Góráin, Charles Martindale, Cambridge, pp. 193-215.
- J. MARTYN 1746, *Publii Virgiliti Maronis Georgicorum libri quatuor. The Georgics of Virgil with an English Translation and Notes* by J. Martyn, London.
- J. MASSOT I MUNTANER 1996, *Escriptors i erudits contemporanis*, Barcelona.
- M. MAYER 1986, "Miquel Dolç, traductor", in *Homenaje a Miquel Dolç (Cuadernos de la Fundación Pastor 34)*, Madrid, pp. 33-51.
- J. MEDINA 1980, "Horaci i Virgili a la Fundació Bernat Metge", *Els Marges* 20, 106-108 [= J. MEDINA 2003, *Lletres d'enguany i d'antany*, Barcelona, pp. 37-40].
- J. MEDINA 1982, "Horaci i Virgili a la Fundació Bernat Metge", *Serra d'Or* 274-275 (juliol-agost), pp. 61-62.
- J. MEDINA 1997, "El Virgili de Miquel Dolç", in *Homenatge a Miquel Dolç. Actes del XII Simposi de la Secció Catalana i I de la Secció Balear de la SEEC. Palma, 1 al 4 de febrer de 1996*, M.C. Bosch, M.A. Fornés, eds., Palma de Mallorca, pp. 681-686.
- J. MEDINA 2013, *Virgili. Bucòliques. Introducció, traducció i notes de Jaume Medina*, Barcelona.
- A. MICHEL, J. DION, PH. HEUZÉ 1997, *Virgile. Géorgiques*, Paris.
- G.B. MILES, *Virgil's Georgics: A New Interpretation*, Berkeley & Los Angeles.
- R.A.B. MYNORS 1969, *P. Vergili Maronis opera*, Oxford.
- NATURALISTE 1863, *Les Géorgiques, traduction vraie par un naturaliste*, Paris.
- A. NISARD 1845, "Les Géorgiques", in *Œuvres complètes de Virgile avec la traduction en français*, Paris, J.-J. Dubochet, Le Chevalier et Cia. (Chefs-d'oeuvre de la collection 'Auteurs latins' avec la traduction en français publiée sous la direction de M. Nisard), pp. 49-156.

- T.E. PAGE 1898, *P. Vergili Maronis Bucolica et Georgica with introduction and notes*, London.
- C.G. PERKELL 1989, *The Poet's Truth: A Study of the Poet in Virgil's Georgics*, Berkeley & London.
- J. PUNTÍ COLLELL 1918, "Impressió d'una lectura", *Gazeta de Vich*, 9 de juny.
- M. QUEROL 1963, *Publio Virgilio Marón. La Eneida seguida de las Bucólicas y Geórgicas. Traducción del latín, prólogo y notas de Miquel Querol*, Barcelona.
- M. RAT 1932, *Virgile. Les Bucolique et les Géorgiques. Traduction nouvelle de Maurice Rat*, Paris, [citat per l'edició de Paris, Flammarion – Garnier, 1967].
- T. RECIO GARCIA, A. SOLER RUIZ 1990, *P. Virgilio Marón. Bucólicas. Geórgicas. Apéndice Virgiliano. Introducción general [de] J. L. Vidal. Traducciones, introducciones y notas por Tomás de la Ascensión Recio Garcia y Arturo Soler Ruiz*, Madrid.
- C. RIBA 1911, *Les Bucòliques de Virgili. [Traducció de] C. Riba Bracons*, Barcelona, [= C. RIBA 1993, *Les Bucòliques de Virgili i altres poemes pastorals. Edició a cura de Ramon Torné. Pròleg de Jaume Medina*, Barcelona].
- LL. RIBER 1917-1918, *P. Virgili Maró. Eneida. Traducció de Llorenç Riber. Il·lustrada per Joan d'Ivori*, Barcelona.
- LL. RIBER 1918, *Les Bucòliques de Virgili translatades de llatí en romanç i en vers catalanes per Llorenç Riber*, Barcelona.
- LL. RIBER 1934, *Obras completas. Publio Virgilio Marón. Prólogo, interpretación y comento de Lorenzo Riber*, Madrid.
- LL. RIBER 1946, *Obras completas. Pròleg de Miquel Batllori*, Barcelona.
- W. RICHTER 1957, *P. Vergili Maronis Georgica*, München.
- J.M. ROMANÍ 1998, *Diccionari del vi i del beure*, Barcelona [nova edició J.M. ROMANÍ 2018, *Diccionari del vi i del beure*, Valls].
- D.O. ROSS 1980, "Non Sua Poma: Varro, Virgil and Grafting", *ICS* 5, pp. 63-71.
- J. RUBIÓ I ORS, 1858, *Lo Gayter del Llobregat. Poesias*, Barcelona.
- J. RUBIÓ I ORS 1888, *Luter, Quadros Histórich-dramatichs en prosa y verso*, Barcelona.
- X. RULL 1997, *Lèxic bàsic d'enologia i viticultura*, Tarragona.
- X. RULL 1999, *Diccionari del vi amb licors i altres begudes*, Barcelona.
- P. SADURNÍ VALLÈS 1996, *Vocabulari del vinyater penedesenc*, Vilafranca del Penedès.
- F.H. SANDBACH 1928, "Virgil, *Georgics* II. 277", *Classical Review* 42, pp. 59-60.
- B. SEGURA RAMOS 1981, *Virgilio. Bucólicas. Geórgicas. Introducción, notas y traducción de B. Segura Ramos*. Madrid.
- A. SEVA 1995, "Miquel Dolç, entre l'Arcàdia i l'Àgora", *Revista de Catalunya* 99 (setembre), pp. 37-52 i 101 (novembre), pp. 48-77.
- A. SEVA 1997, "El 'segell' dolcià en les traduccions", *Homenatge a Miquel Dolç. Actes del XII Simposi de la Secció Catalana i I de la Secció Balear de la SEEC. Palma, 1 al 4 de febrer de 1996*, M.C. Bosch, M.A. Fornés, eds., Palma de Mallorca, pp. 687-695.

- A. SEVA 2011, "Miquel Dolç i Dolç", in *La nissaga catalana del món clàssic*, a cura de M. Tudela i Penya; Pere Izquierdo i Tugas, Barcelona, pp. 397-401.
- A. SIDGWICK 1889, *P. Vergili Maronis Georgicon libri I. II. Edited with English Notes by A. Sidgwick...*, Cambridge.
- F. SOCAS 2014, *Virgilio. Geórgicas*, Sevilla.
- E. SOMMER, A. DESPORTES 1845, *Virgile. Les Georgiques*, Paris.
- R. THOMAS 1988, *Virgil: Georgics. Volumes I and II*, Cambridge.
- G. VAILLANT DE GUÉLIS 1575, *P. Virgilius Maro et in eum commentationes et paralipomena Germani Valentis Guellii ...*, Anvers.
- J. VELÁZQUEZ 2004, *Virgilio. Geórgicas. Edición bilingüe de Jaime Velázquez. Traducción de Jaime Velázquez*, Madrid.
- J. VIDAL ALCOVER 1991, "Les Geòrgiques i les feines del camp a Mallorca", in M.C. Bosch, P.J. Quetglas, edd., *Mallorca i el món clàssic* (I), Barcelona, pp. 197-218.
- R. WELLS 1982, *Virgil. The Georgics translated with an introduction*, Manchester.
- K.D. WHITE 1970, *Roman Farming* (Aspects of Greek and Roman Life), London.
- L.P. WILKINSON 1969, *The Georgics of Virgil. A critical survey*, Cambridge.
- S.E. WINBOLT s.a., *The Georgics of Virgil. Book II. Edited by S.E. Winbolt*, Londres & Glasgow.